

Міністерство освіти і науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Навчально-науковий інститут філології, перекладу та журналістики
Кафедра української мови та методики її навчання

Середня освіта (Українська мова та література)

014.01 Середня освіта (Українська мова та література)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

ФУНКЦІЙНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ГРАМАТИЧНИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

студентки *Нештенко Ольги Олександрівни*

Науковий керівник – В. М. Бойко, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання

Рецензент – *О. М. Петрик*, канд. філол. наук, доцент кафедри слов'янської філології, компаративістики та перекладу

Рецензент – *В. М. Пугач*, канд. філол. наук, доцент кафедри української мови та методики її навчання

Допущено до захисту

завідувач кафедри – **Н. І. Бойко**, доктор філол. наук, професор

АНОТАЦІЯ

У магістерській роботі розглядається проблема граматичної транспозиції в системі категорії часу дієслова. Визначається сутність явища темпоральної транспозиції форм, закономірності формування транспонованого часового значення. Виокремлюються основні різновиди переносного вживання часових форм дієслова. Встановлюється роль додаткових засобів реалізації метафоричного значення часових форм (однорідні присудки, лексеми-конкретизатори тощо). Визначається стилістичне призначення транспонованих форм у прозових творах Є. Гуцала і сучасних українських письменників.

Ключові слова: дієслово, граматична категорія часу, граматична метафора, граматична транспозиція, темпоральність, теперішній час, минулий час, майбутній час, транспозиційна функція часової форми, пряме і переносне значення.

ABSTRACT

The master's thesis considers the problem of grammatical transposition in the system of the category of verb tense. The essence of the phenomenon of temporal transposition of forms, regularities of formation of the transposed temporal value is determined. The main types of the figurative use of temporal verb forms are distinguished. The role of additional means of realization of the metaphorical meaning of temporal forms (homogeneous predicates, tokens-concretizes, etc.) is established. The stylistic purpose of transposed forms in prose works of modern Ukrainian writers is determined.

Keywords: verb, grammatical category of time, grammatical metaphor, grammatical transposition, temporality, present tense, past tense, future tense, a transpositional function of time form, direct and figurative meaning.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
 РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Сутність поняття «транспозиція» та її різновиди	9
1.2. Категорія часу дієслова (категорія темпоральності).....	18
 РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІЙНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА	
2.1. Вживання форм минулого часу в переносному значенні.....	29
2.1.1. Минулий у значенні теперішнього часу.....	34
2.1.2. Минулий у значенні майбутнього часу.....	36
2.2. Вживання форм теперішнього часу в переносному значенні.....	39
2.2.1. Теперішній у значенні минулого часу.....	41
2.2.2. Теперішній у значенні майбутнього часу.....	44
2.3. Вживання форм майбутнього часу в переносному значенні.....	48
2.3.1. Майбутній у значенні минулого часу.....	51
2.3.2. Майбутній у значенні теперішнього часу.....	53
 ВИСНОВКИ	 58
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	62
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	68

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Гуцало, 1987 – Гуцало Євген. Вибрані твори: у 2-х томах. Київ: Рад. письменник, 1987. Т. 1 – 571 с., т. 2 – 527 с.

Гуцало, 1997 – Гуцало Є. П. Твори: в 5 томах. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1997. Т. 1 – 455 с., т. 2 – 462 с., т. 3 – 462 с.

Дашвар – Дашвар Люко. РАЙ.центр. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2012. 272 с.

Дереш – Дереш Любко. Намір! Київ: ПП Дуліби, 2006. 296 с.

Жадан – Жадан С. В. Деш Мод. Харків: Фоліо, 2009. 229 с.

Любов така – Любов така: Чупа О., Даниленко В., Рижко О. та ін. Київ : Академія, 2017. 224 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.

УМЕ – Українська мова: енциклопедія. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. 752 с.

ВСТУП

Проблема дослідження функціональних можливостей темпоральних форм дієслова, здатності форм одного граматичного часу виконувати функції іншого належить до найбільш актуальних і дискусійних у сучасній лінгвістиці. Крім того, вона перебуває у сфері лінгвістики й літературознавства, оскільки, виконуючи аналіз тієї чи іншої форми, ми спираємося на художню літературу, торкаючи її змістовий бік, адже за умови використання будь-якої часової форми дієслова поза контекстом про її транспозиційні можливості говорити не можна.

Теоретичні засади граматичного заміщення були закладені О. Потебнею, Ш. Баллі, Л. Теньєром, О. Пешковським, В. Виноградовим.

У сучасному мовознавстві різні аспекти граматичної транспозиції висвітлювались у працях О. Бондарка, О. Бондаря, І. Вихованця, М. Всеволодової, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, В. Кононенка, І. Піддубської, О. Ремчукової, Л. Наконечної, І. Дудко, В. Бойко, Л. Давиденко та ін.

Незважаючи на те, що у вивченні часової дієслівної транспозиції вже існує певна традиція, вироблена пошуками вітчизняних та зарубіжних науковців, це питання, на наш погляд, залишається одним із **актуальних** в українській мовознавчій науці.

Метою нашого дослідження є з'ясування транспозиційних можливостей часових форм дієслова, здійснене на матеріалі художніх творів Є. Гуцала і сучасних українських письменників у комунікативно-прагматичному аспекті.

Реалізація сформульованої мети здійснюється шляхом вирішення таких конкретних завдань:

- опрацювати, систематизувати й узагальнити наукову літературу з теми дослідження;
- виявити й описати наявні в науковій літературі погляди щодо тлумачення терміна «транспозиція» та принципів транспозиції граматичних форм;

- зібрати й упорядкувати фактичний матеріал;
- описати функціональні типи часової перехідності;
- виявити специфіку темпоральної транспозиції у прозових творах Є.

Гуцала і сучасних українських письменників;

- дослідити стилістичні можливості транспозиційних форм часу.

Об'єктом дослідження є темпоральні форми дієслова, вилучені із прозових творів Є. Гуцала і сучасних українських письменників, а **предметом** – функціональні типи транспозиційних уживань часових форм дієслова.

Матеріалом дослідження слугували близько 300 конструкцій із виявами метафоричного уживання часових форм дієслова, які були отримані у результаті вибірки з художніх творів Є. Гуцала, С. Жадана, Л. Дереша та ін.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній здійснено спробу дослідити специфіку граматичної образності шляхом виявлення й аналізу особливостей функціонування (транспозиції) часових форм дієслова в художніх творах Є. Гуцала і сучасних українських письменників.

У ході написання магістерської роботи були використані такі **методи** дослідження: лінгвістичне спостереження, описовий та інтерпретаційний методи, а також компонентний аналіз.

Теоретичне значення магістерської роботи полягає в тому, що опрацювання теоретичного матеріалу з теми дослідження сприяло поглибленню й систематизації знань із морфології, стилістики, синтаксису; спостереження над функціонуванням явища темпоральної транспозиції дають змогу краще усвідомити структуру й особливості категорії часу дієслова. Результати стилістичного аспекту аналізу транспонованих часових форм можуть слугувати базою для подальшого поглибленого вивчення функціональної транспозиції в системі граматичних категорій дієслова.

Практична цінність наукового дослідження полягає в можливості використання отриманих результатів у лекційних і практичних курсах із

морфології сучасної української літературної мови з метою поглибленого розуміння студентами структури та характеру категорії темпоральності дієслова; для роботи над розвитком мовного чуття студентів; підвищенням культури усного й писемного мовлення, а також під час написання курсових, дипломних і магістерських робіт.

Апробація результатів магістерської роботи. Основний зміст та результати дослідження апробовано в доповіді на засіданні кафедри української мови та методики її навчання (протокол №9 від 16 грудня 2020 р.) та на таких конференціях:

- II Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Сучасні тенденції та перспективи мовно-літературної освіти в Україні». 19 – 20 лютого 2020 р. (Глухів, 2020 р.);
- Всеукраїнська студентська науково-практична інтернет-конференція «Арватівські читання – 2020». 15 квітня 2020 р. (Ніжин, 2020 р.);
- Студентська наукова конференція «Молодь у науці» (м. Ніжин, травень 2020);
- Всеукраїнські Грищенківські читання. 2 жовтня 2020 року. (Ніжин, 2020 р.).

За матеріалами магістерської роботи **опубліковано:**

- Нештенко О. О. Функціональна транспозиція часових форм дієслова у творах сучасних українських письменників. «Арватівські читання – 2020»: збірник тез доповідей Всеукраїнської студентської науково-практичної інтернет-конференції, 15 квітня 2020 року / Упоряд. А. І. Бондаренко, Н. М. Голуб, Н. М. Пасік. Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2020. С. 100 – 103;
- Нештенко О. О. Темпоральна транспозиція форм дієслова (на матеріалі художніх творів сучасних українських письменників). Вісник студентського наукового товариства [Електронне видання]: Зб. наук. праць

студентів, магістрантів і аспірантів (за заг. ред. О. В. Мельничука). Вип. 23. Ніжин: Видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2020. С. 102 – 105.

Структура роботи визначається її метою та завданнями. Магістерська робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списків використаної літератури (**58** найменувань) та джерел фактичного матеріалу (**6** найменувань).

Загальний обсяг роботи становить **69** сторінок друкованого тексту.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Сутність поняття «транспозиція» та її різновиди

Транспозиція (із лат. *transpositio* – переставлення, перенесення, а *transponere* – переставляти) – багатозначний термін, який використовують у різних сферах і галузях знань, зокрема, в математиці, генетиці, психології, музиці, медицині, літературознавстві, лінгвістиці тощо. Загальне значення цього терміна – «дія та її результат за значенням *транспонувати*» [СУМ, т. 10, с. 231], а *транспонувати* відповідно – «переносити що-небудь (ідею, образ, термінологію тощо) з одного жанру в інший, з однієї науки в іншу, відповідно змінюючи, пристосовуючи» [СУМ, т. 10, с. 231].

У сучасному мовознавстві **транспозиція** – лінгвістичне явище, яке охоплює лексико-семантичний і граматичний рівні мови й кваліфікується у широкому розумінні як будь-яке переносне вживання мовної форми, що ґрунтується на семантичному або функціональному зіставленні мовних одиниць (різні типи перенесень у лексиці, морфології, синтаксисі) [УМЕ, с. 534]. Інакше кажучи, це використання однієї мовної форми у функції іншої з метою посилення експресивності тексту, а відтак – емоційного впливу на реципієнта. У зв'язку з цим транспозицію іноді називають граматичною метафорою.

У процесі транспозиції виокремлюють три складові елементи: вихідну форму (транспоноване), засіб транспозиції (транспозитор) і результат (транспозит).

Як відомо, мова – рухома, динамічна система, яка перебуває у постійному розвитку, а транспозиція – один із виразних виявів цієї динаміки, спосіб розширення її функційно-семантичних можливостей на різних рівнях мовної ієрархії. В основі транспозиції лежить явище функційно-семантичної невідповідності плану вираження і плану змісту (тобто форми і змісту), яке в лінгвістиці дістало назву «асиметричного дуалізму мовного знака» (термін

уведено в наукову практику С. Карцевським [28, с. 85]). Сутність такої асиметрії полягає в тому, що форма одного і того самого мовного знака «прагне мати інші функції, ніж його власна», а значення «прагне до того, щоб виразити себе іншими засобами, ніж його власний знак» [28, с. 85]. Саме завдяки транспозиції реалізується властивість певної мовної форми набувати інших функцій, а значення – мати інші засоби вираження.

Проаналізувавши ряд лінгвістичних джерел, присвячених загальним і конкретним питанням теорії транспозиції, констатуємо, що основоположником транспозиції більшість мовознавців-дослідників у цій царині називають відомого швейцарського лінгвіста Шарля Баллі – одного із засновників Женевської школи, експерта у сфері загального та порівняльно-історичного мовознавства, дослідника проблем французької та німецької мов. Ш. Баллі увів у науковий обіг поняття «транспозиція» зі значенням «процес, що відбувається без змін у формі мовної одиниці», проте об'єднує під цим поняттям різноманітні процеси в системі мови. Учений глибоко проаналізував граматичну сутність транспозиції, акцентуючи її надзвичайно важливу роль у функціонуванні мови. Ш. Баллі зазначав: «Замкнуті у своїх основних категоріях знаки слугували б надзвичайно обмеженим джерелом засобів для задоволення численних потреб мовлення. Але завдяки міжкатегорійним замінам думка звільняється, а форма вираження збагачується і набуває різних відтінків» [1, 1955, с. 143].

Пізніше окремі теоретичні питання транспозиції, вирішення яких започаткував у своїх наукових працях Шарль Баллі, продовжували розробляти його учні й послідовники – Є. Курилович, О. Єсперсен, М. Докуліл, Л. Теньєр. Зокрема, французький лінгвіст Л. Теньєр, один із найбільш видатних учених світового рівня ХХ ст., фахівець зі слов'янських, а також німецької, французької, грецької та інших мов, детально описав явище транспозиції під назвою «трансляція»; виокремив різновиди транспозиції, визначив засоби і типологію трансляцій, принципи різноаспектного аналізу цього явища – в синхронному,

діахронному, зіставному плані. Основну сутність трансляції учений вбачав у тому, що результатом цього процесу є перехід повнозначних слів з однієї граматичної категорії в іншу, тобто один клас слів перетворюється на інший [53, с. 378].

Л. Теньєр, описуючи трансляцію, також визначив два її ступені: перший – перехід слова з одного функціонального класу в інший, і другий – перехід дієслівного ядра речення в іншу категорію – підрядне речення [53, с. 624]. Проте теорія трансляції Л. Теньєра піддавалась справедливій критиці через певні недоліки, неповноту, зокрема, нерозмежування морфологічної транспозиції та синтаксичної; не всі типи трансляції зафіксовані й описані автором, іноді Л. Теньєр ігнорував семантичний аспект у цьому процесі тощо.

Продовжує розвивати теорію транспозиції Є. Курилович – польський учений, один із видатних лінгвістів ХХ століття, автор ряду важливих праць із проблем загального мовознавства. У 30-х роках ХХ ст. Є. Курилович вводить у науковий обіг термін «деривація», виокремлюючи деривацію лексичну і деривацію синтаксичну. Згідно теорії Є. Куриловича, за лексичної деривації слово змінює своє лексичне значення, але зберігає первинну (категорійну) синтаксичну функцію. А під час синтаксичної деривації (транспозиції) відбувається модифікація категорійних ознак слова вихідної частини мови, яка призводить до зміни синтаксичної функції слова, проте лексичне значення при цьому змін не зазнає. В результаті слово, «яке функціонує з тим же лексичним значенням, але в новій синтаксичній позиції, є синтаксичним дериватом» [29, с. 60 – 61] (тобто синтаксичним транспозитом).

Чеський мовознавець М. Докуліл сутність транспозиції розглядає як словотвірні типи, що реалізуються як взаємопереходи у системі різних частин мови, а також у межах одного лексико-граматичного класу. Вчений стверджує, що «транспозиція передбачає зміну частиномовної належності слова зі збереженням його лексичного значення. Модифікація стосується несуттєвих

зрушень у семантиці слова в межах тієї самої частини мови. Мутація веде до виникнення абсолютно нового значення на основі старого» [Цит. за: 28, с. 64 – 66].

Подальший розвиток теоретичних питань транспозиції, зокрема, з'ясування й розмежування основних і допоміжних умов транспозиції, етапів цього процесу, систематизації типів та різновидів, спостерігаємо у працях зарубіжних учених Н. Арутюнової, В. Бабайцевої, В. Богданова, В. Гака, О. Земської, О. Кубрякової, М. Меркулової, Ю. Степанова та ін. Так, Т. Віннікова-Закутня у своєму дисертаційному дослідженні систематизувала наукові концепції у цій царині, теоретично обґрунтувала й практично підтвердила їх результативність; періодизувала і здійснила комплексний лінгвістичний аналіз наукових досліджень явищ транспозиції у різних аспектах і проявах з кінця XIX – до початку XXI ст.; спрогнозувала перспективи подальших досліджень явищ транспозиції та трансонімізації [10].

В україністиці транспозицію різноаспектно і на різних мовних рівнях досліджують І. Вихованець, К. Городенська, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, О. Воробець, В. Ожоган та ін. Їхні ґрунтовні праці – вагомий внесок в теорію транспозиції. Зокрема, Н. Гуйванюк досліджує функційну транспозицію в синтаксисі [21]; О. Воробець аналізує транспозиційні інтенції поширювачів у структурі речення [17]; транспозиційні процеси у складі прономінативних слів вивчає В. Ожоган [41] та ін.

Мовознавці паралельно із найбільш уживаним і поширеним терміном «транспозиція» використовують інші, менш уживані або з дещо іншим відтінком у значенні, наприклад: «функціональна (функційна) транспозиція», «транспонування», «трансляція», «деривація», «синтаксична деривація», «конверсія», «перехід», «перехідність», «синкретизм» та ін. Такий різнобій у термінології для номінації транспозиційних процесів у мові свідчить не лише про складність і багатоаспектність самого явища, але й про погляд на нього з різних

позицій, з різних перспектив, а отже, всі терміни з відповідною аргументацією мають право на життя.

Ми у своїй науковій роботі будемо послуговуватись терміном «транспозиція», тому вважаємо необхідним деталізувати його значення.

У сучасних мовознавчих студіях зазначений термін традиційно використовують у вузькому та широкому значеннях, які суттєво відрізняються між собою. Так, транспозиція (або функціональна (функційна) транспозиція) у вузькому розумінні стосується взаємопереходів слів у межах частиномовної системи. Транспозиція у вузькому значенні може бути:

1) неповною (або синтаксичною), коли змінюється тільки синтаксична функція вихідного слова без зміни його морфологічної належності до відповідної частини мови;

2) повною (або морфологічною), коли слово не лише змінює свою типову (первинну) синтаксичну функцію, але й морфологічні показники, в результаті чого переходить до іншої частини мови.

Залежно від частини мови, до якої переходить слово, виділяють різновиди транспозиції: субстантивізацію, ад'єктивізацію, вербалізацію, адвербіалізацію, прономіналізацію тощо [УМЕ, с. 692].

Транспозицію у вузькому значенні називають конверсією, частиномовною деривацією, взаємопереходом частин мови, морфолого-синтаксичним способом словотворення, лексико-граматичною субституцією, синкретизмом і под. Фактично всі зазначені терміни можна вважати синонімічними. На наш погляд, в усіх цих термінах закладена сема руху, динаміки, а вирішальним у процесах частиномовної транспозиції є екстралінгвальний чинник – економія мовних ресурсів.

Вагомий вклад у подальше розроблення теорії транспозиції, зокрема у вузькому значенні, внесли українські вчені К. Городенська та І. Вихованець. Так,

К. Городенська процеси взаємопереходу слів у системі частин мови називає синтаксичною деривацією, оскільки вони зумовлені синтаксичним чинником.

І. Вихованець, деталізуючи поняття частиномовної транспозиції, виокремлює три ступені (етапи): синтаксичний, морфологічний і семантичний аспекти її вираження і реалізації [15, с. 26 – 28]. Синтаксична транспозиція (або синтаксичний ступінь) передбачає переміщення слова в нетипову для нього формально-синтаксичну позицію і є початковим ступенем переходу в системі частин мови. Після цього часто відбуваються зміни в морфологічному оформленні лексеми, які призводять до закріплення нетипової синтаксичної позиції слова. І, нарешті, остаточним (найвищим) ступенем переходу слова у системі частин мови є семантичний ступінь, який засвідчує набуття транспозитом іншого порівняно з вихідною лексичною семантикою значення, тобто завершується транспозиційний процес семантично – зміною лексичного значення, а отже, частиномовної належності слова [15, там само].

У широкому розумінні транспозиція – це «будь-яке переносне вживання мовної форми» [УМЕ, с. 692]; зокрема, «буває транспозиція грамам категорій, комунікативних типів речення тощо. Цей термін поширюють також на позначення метафоричних та інших переносів слів» [14, С. 57 – 60.], наприклад, використання форм теперішнього часу замість минулого чи майбутнього, функціонування форм умовного способу в значенні наказового, розповідного речення – у значенні спонукального і т. д.

Розглядаючи транспозицію у широкому розумінні, мовознавці деталізують її, виокремлюючи ряд різновидів. Різновиди класифікують з урахуванням типів граматичних одиниць або категорій, які транспонуються. Згідно з цим у новітній лінгвоукраїністиці виокремлюють три основні типи (різновиди, класи) транспозицій:

- 1) реченнєві транспозиції;
- 2) частиномовні транспозиції;

3) графемні транспозиції (наприклад, взаємопереходи у графемній структурі морфологічних категорій) [14, с. 58].

Кожен із цих різновидів має подальшу диференціацію.

У трьох основних різновидах граматичної транспозиції (реченнєвій, частиномовній, графемній) лінгвісти розрізняють три елементи: вихідну базу (транспоноване), засіб транспозиції (транспозитор) і результат транспозиції (транспозит). Зважаючи на синтетичні й аналітичні засоби транспозиції, розрізняють синтетичну й аналітичну транспозиції [14, с. 59].

Порівняємо із класифікацією М. Меркулової, яка виокремлює:

1) **семантичну транспозицію**, яка багато в чому визначається тим асоціативно-тематичним полем, до якого належать лексичні одиниці (типові моделі транспозиції іменників, наприклад, *конкретні – абстрактні*);

2) **словотвірну транспозицію**, за якої транспоновані одиниці зберігають своє лексичне значення, але виконують іншу синтаксичну функцію;

3) **граматичну транспозицію**, яка поєднує:

а) *частиномовний перехід* слова з однієї частини мови в іншу або його використання у функції іншої частини мови;

б) *морфологічну транспозицію*, репрезентовану випадками вживання однієї форми у значенні іншої – її протичлена у парадигматичному ряду [33, с. 17].

Морфологічну транспозицію М. Меркулова кваліфікує як один із різновидів граматичної метафори [33, с. 8], оскільки синтаксичні конструкції із таким різновидом транспозиції характеризуються, як правило, емоційністю, експресивністю.

Н. Гуйванюк виокремлює поняття «семантична транспозиція», в основі якої лежить переосмислення семантико-синтаксичних значень окремих граматичних форм (наприклад, уживання форм одного дієслівного способу в значенні іншого [21]). Н. Гуйванюк підтримує Ю. Степанов, який сформулював

суть поняття транспозиції як «явище, коли мовна одиниця, або мовний знак, не змінюючи свого основного «речового» значення, змінює граматичне значення» [51, с. 185].

Оскільки предметом нашого дослідження є граматична (грамемна – за І. Вихованцем) транспозиція, то зупинимося детальніше саме на ній.

Під поняттям «граматична транспозиція» розуміємо використання однієї граматичної форми у функції іншої – протилежної їй у межах парадигми. У сучасному мовознавстві різні аспекти граматичної транспозиції висвітлено в працях О. Бондарка, О. Бондаря, І. Вихованця, Н. Гуйванюк, А. Загнітка, В. Кононенка, І. Піддубської та ін.

Так, І. Піддубська доводить, що перенесення форми в межах однієї парадигми реалізується за наявності відповідного синтаксичного оточення або за підтримки досить сильної відповідної комунікативної ситуації. Передумовами транспозиції граматичних форм є наступні:

- 1) семна структурованість граматичного значення;
- 2) наявність спільних сем (елементів структури граматичного значення) як основи метафоричного переносу;
- 3) існування на рівні системи мови синонімічної форми, що вживається у прямому значенні на місці транспонованої форми [46, с. 96].

В україністиці транспозиційні процеси в межах парадигми часу досліджували О. Бондар [5, 6], С. Єрмоленко [24], Л. Наконечна [36-40], І. Піддубська [44-47]. У їхніх працях транспозиційні процеси у сфері граматичної категорії часу досліджуються на рівні синтаксичної конструкції, оскільки морфологічний рівень є недостатнім для повного виявлення усіх функціонально-граматичних можливостей слова. Зокрема, Л. Наконечна переконана, що «сама синтаксична конструкція є втіленням і виразником відношень між дієсловом-предикатом як репрезентантом граматичної категорії часу та іншими компонентами конструкції, саме оточення дієслівної форми є засобом

диференціації конкретних значень семантичного потенціалу часової форми, серед яких і транспоноване значення» [38, с. 3].

Одним із таких супровідних компонентів у дієсловному оточенні, як засвідчує наше подальше дослідження, є прислівники із часовим значенням на зразок *сьогодні, вчора, щойно, завтра, зараз, днями*, які відіграють важливу роль часового конкретизатора у темпоральних транспозиційних процесах.

Граматичною транспозицією у межах часової парадигми дієслова вважаємо функціонування часових форм у не властивому для їхньої морфологічної форми значенні, тобто це «внутрікатегорійна граматична транспозиція, що виникає за умови протиріччя часової семантики контексту і морфологічної форми дієслова» [38, с. 6].

У цьому процесі зміни відбуваються тільки у сфері семантики дієслова, в той час як морфологічна форма і синтаксична функція дієслова залишаються незмінними, тобто виникає класична ситуація, коли форма не відповідає змісту. Варто зазначити, що транспозиція з різною продуктивністю охоплює всі часові форми дієслова – теперішній, минулий, майбутній.

Л. Наконечна вводить у науковий обіг термін «транспозиційна активність часової форми», який ми будемо використовувати у нашому дослідженні зі значенням «здатність тієї чи іншої граматичної форми часу з більшою чи меншою активністю функціонувати у семантичній сфері суміжної грамеми» [38, с. 10].

Транспозицію вважають одним із засобів актуалізації граматичної форми.

Функціональна транспозиція часових дієслівних форм полягає в тому, що у відповідних контекстах темпоральні форми втрачають свої первинні категорійні функції та вживаються у вторинних, переносних значеннях; при цьому вони сприймаються як емоційно марковані варіанти. Таке переосмислення форм, першоджерелом якого виступає багате на експресивні засоби і модальні характеристики усне мовлення, активно використовується як стилістично-зображальний прийом у художній творчості багатьох сучасних українських

письменників, зокрема Євгена Гуцала, Сергія Жадана, Любка Дереша, Люко Дашвар та ін.

Отже, як свідчить проаналізований теоретичний матеріал, проблема транспозиції належить до найбільш дискусійних у сучасному мовознавстві. Вона неоднозначно висвітлена в лінгвістичних студіях. Транспозицію розглядають на різних мовних рівнях і з різних позицій, у широкому і вузькому розумінні – звідси і відсутність уніфікованої термінології, загально визнаної дефініції, класифікації тощо. Транспозиція є виразником динамічності мови, способом розширення її семантичних і функціональних можливостей.

1.2. Категорія часу дієслова (категорія темпоральності)

Як відомо, час і простір є формами існування матерії. Концепт часу є одним із універсальних, базових концептів у картині світу багатьох національно-мовних спільнот, оскільки разом із концептом простору становлять основу, фундамент усього світосприйняття, культур. Феномен часу як фундаментальна категорія людського буття перебуває в центрі уваги дослідників із різних наукових сфер: фізики, філософії, соціології, астрономії, психології, культурології, лінгвістики та інших галузей наук. Як зазначає В. Маслова, «концепт часу є не лише цікавим і водночас складним, а й надзвичайно вагомим, оскільки через призму саме цього концепту сприймається все, що існує у світі, все, що є доступним нашому розуму і нашому тлумаченню» [32, с. 71].

Час є найважливішим аспектом людського життя. Абстрактне поняття «час» конкретизують як час біологічний, історичний, фізичний, психологічний, філософський, лінгвістичний тощо, залежно від аспекту дослідження й наукової системи, в межах якої здійснюється це дослідження.

Відзначаючи абстрактність і багатогранність часу як форми існування матерії, спостерігаємо розбіжності в його трактуванні. Так, Словник української мови (в 11-и т.) подає кілька значень цього слова:

1) одна з основних об'єктивних форм існування матерії, яка виявляється в тривалості буття;

2) тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками;

3) проміжок, відрізок у послідовній зміні годин, днів, років і т. ін., протягом яких що-небудь здійснилося, здійснюється чи здійснюватиметься;

4) історичний період у розвитку природи і людства; визначена епоха або окремий етап у житті певного народу, держави, суспільства;

5) граматична категорія, що виражає відношення дії чи стану до моменту мовлення. Граматична категорія часу виражає часову співвідносність подій, які відбуваються в об'єктивній дійсності або мисляться такими, що відбуваються чи могли б відбутися [СУМ, т. 11, с. 274].

Виходячи із вищезазначеного, погоджуємося із О. Задорожною, яка констатує, що «відсутність єдиної концепції розуміння часу в сучасній науці свідчить про складність і багатовимірність цього поняття» [26, с. 5].

Час слугує найважливішим регулятором усієї практичної і ритуальної діяльності людей і є одним із головних інструментів упорядкування світу та регламентації людського існування [31, с. 28]. Реальна дійсність існує у часі, а час проявляє себе через матеріальну наповненість світу, без якої він не зміг би увійти в поле спостереження. Темпоральні компоненти притаманні не лише для позначення дій і станів, але й семантиці багатьох назв предметів та їх атрибутів [31, с. 9].

Оскільки будь-яка дія розгортається у часі й просторі, темпоральна концептосфера, як і просторова, має своє відображення (лінгвальне відтворення) у мові. Концепт часу вербалізується у мові за допомогою лексичних,

фразеологічних, морфологічних і синтаксичних одиниць темпоральної семантики. Лінгвалізація (відображення у мові) реального, об'єктивно існуючого часу відбувається за допомогою слів, фразеологічних одиниць, паремій, словосполучень, речень тощо, наприклад: *сьогодні, завтра, завжди, напередодні свята, з давніх-давен, останнім часом; За царя Гороха; За царя Панька, як була земля тонка; Поки сонце зійде, роса очі виїсть; Багато води сплигло.*

На морфологічному рівні час виражається граматичними формами дієслова, що утворюють тричленну опозицію: минулий – теперішній – майбутній.

Традиційно вважають, що граматична категорія часу виражає відношення дії, процесу або стану до моменту мовлення. Таке визначення переважає в більшості підручників, посібників тощо. Проте І. Вихованець і К. Городенська уточнюють це визначення. Конкретизуючи семантичний зміст категорії часу дієслова, науковці надають особливого значення особі мовця, оскільки, за їх твердженням, «з моментом мовлення співвідносяться не самі дії, процеси чи стани, що відбуваються в об'єктивній дійсності, а їх із цим часовим орієнтиром співвідносить мовець, який констатує об'єктивність дій, процесів та станів, що передували моментові мовлення, або збігаються з ним, або відбудуться після моменту мовлення», оскільки поза зв'язком із мовцем вони не є реальними [15, с. 250].

Отже, категорія часу дієслова належить до центральних власне дієслівних, визначальних, самостійних граматичних категорій дієслова [20, с. 375 – 376]. Ця категорія (разом із категорією способу) найповніше відображає семантико-граматичну природу дієслова і «передає основну синтаксичну категорію речення – предикативність» [20, с. 376].

У нашій роботі ми дотримуємося загальноприйнятого визначення: категорія **часу** – морфологічна словозмінна категорія, що виражає відношення процесуальної ознаки (дії, стану) до моменту мовлення. Дія може відбуватися одночасно з моментом мовлення, раніше або після моменту мовлення.

Протиставлення дієслівних форм дійсного способу щодо моменту мовлення реалізується в граматичних формах **теперішнього, минулого й майбутнього** часу, що функціонують як часткові категорії загальної морфологічної категорії часу. «Вони передають часову послідовність подій, явищ, що відбувалися, відбуваються та відбудуться в об'єктивній дійсності щодо моменту мовлення: передування йому, збіг із ним, слідування за ним» [20, с. 376].

Грамматична категорія часу дієслова виявляє себе переважно в особових формах **дійсного** способу. Окремі неособові утворення (**дієприкметник, дієприслівник і форми на -но, -то**) також мають певний стосунок до категорії часу, але вона виявляється в них досить специфічно. **Інфінітив** не має категорії часу, хоча він використовується як будівельний матеріал (компонент) в особових складних і складених формах майбутнього часу (*робитиму, буду робити*). **Умовний і наказовий** способи не мають часової диференціації.

Категорія **часу** тісно пов'язана з категорією **виду**, а саме:

- дієслова **теперішнього** часу завжди **недоконаного** виду: *Слухаєш, як неквапним півшепотом, затаївши голос, розповідає садок про близьку осінь, що підкрадається до нього лагідно та обережно* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 16); *І – вітер висвистує, шумить, гуркотить надворі* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 130); *...книжки гортають і в ноутбук заглядають* (Дашвар, с. 24);

- дієслова **простої форми майбутнього** часу – **доконаного** виду: *У людську душу не заглянеш* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 133); *Подивишся раз – і бачиш молоду панянку. Глянеш знову – бачиш стару бабу* (Дереш, с. 44);

- **складна і складена форми майбутнього** часу – **недоконаного** виду: *Може, то в тебе збитошний був, тепер забудеш за збитки та більше слухатимешся* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 121); *...А я залишусь тут сам й буду стояти на цьому березі нікому не потрібний, перед холодною глибокою водою, котра тече невідомо куди...* (Жадан, с. 109 – 110);

- дієслова **минулого** часу можуть бути і **доконаного**, і **недоконаного** виду: *Попереду **замаячили** кущі, й зненацька з їхнього безрадінного бовваніння **вихопився** якийсь шелест, шум, лопотіння чийхось крил...* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 18); *За великим рахунком мене **влаштовувало** все, мене **влаштовувала** телевізійна картинка, котру я **бачив** за вікнами помешкань, в яких я **жив**...* (Жадан, с. 4); ***Летіло** у вирій птаство, **забирало** свої голоси, свій щебет, свої пісні, а **залишало** нам лише очікування на своє повернення* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 12).

Як відомо, «ядро категорії часу становить грамема теперішнього часу» [20, с. 377]. Теперішній час означає дію, процес чи стан, перебіг яких співпадає з моментом повідомлення про них, наприклад: *Табунець диких гусей ... **спиняється*** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 35); *Я... Я не хвилююся! Я думаю... – розсміялася* (Дашвар, с. 234); ***Котиться** цей грім із землі на землю – й **відлунює** в наших душах* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 91).

І. Вихованець, К. Городенська та ін. у межах категорії теперішнього часу розрізняють **власне-теперішній** (інші терміни для його позначення – «теперішній актуальний», «теперішній безпосереднього спілкування», «теперішній моменту мовлення», «ситуативно локалізований теперішній» та ін.) і **невласне-теперішній**, або **теперішній неактуальний** [20, с. 377].

Теперішній актуальний час означає дію, що відбувається в момент мовлення про неї – це і є основне значення теперішнього часу, яким він протиставляється минулому й майбутньому часовим значенням, наприклад: *Три тополі над шляхом **прислухаються** до елегійних ноток вітерця, **приглядаються** до роздягнутого та розхристаного поля, **нахиляються** в легкій зажурі до села, наче **дивуються**...* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 12); ***Занурююся** у спогад, **прислухаюся** до жебоніння води по торішньому листі й **кайфую** від жовтого світла, котре **не лине** з неба, а навпаки – **випроміюється** із-під землі* (Дереш, с. 46).

Увиразнююють, конкретизують значення теперішнього актуального лексеми з темпоральною семантикою моменту мовлення на зразок *щойно, зараз, тільки що, сьогодні, раптом, зненацька* і под., наприклад: *Тополі зараз моляться, захоловши в покірних позах* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 13); *І зненацька ти помічаєш безліч кольорів* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 5); *Зараз ступаєш у зосенілий садок* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 10); *Бо тут він мені знаєш що раптом каже? Що він насправді вертатися не збирається* (Дереш, с. 79).

Українські граматисти як варіант власне-теперішнього (теперішнього актуального) виокремлюють т. зв. «теперішній інтервальної локалізації, який передає дію, процес або стан, які ... охоплюють певний інтервал, виходять за межі моменту мовлення» [20, с. 378], хоча, на наш погляд, більшість дієслів теперішнього часу позначають дії, що почалися у недавньому минулому, тривають у момент мовлення, а завершаться у найближчому майбутньому. Ймовірно, саме тривалістю періодів до і після моменту мовлення відрізняється цей різновид теперішнього часу від **теперішнього неактуального**, а саме **теперішнього розширеного**. **Теперішній розширений** також означає дію, процес чи стан, які відбуваються в момент мовлення, але своєю тривалістю більше виходить за його межі, ніж теперішній актуальний, наприклад: *Весняний місяць світить легко, молодод* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 19); *Малий Чак Бері натомість пускає по колу ще одну папіросу і раптом говорить – Какао, розкажи ти що-небудь* (Жадан, с. 26); *Отак лежиш у полі, посеред сивого полину* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 11); *Листя на деревах поволі вигоряє від спеки* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 9); *Соняшники горять на подвір'ях, за огорожами* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 7).

У межах невласне-теперішнього (або теперішнього неактуального) виокремлюють ще **постійний теперішній**, який означає дію, що є характерною властивістю істоти або предмета, колективний досвід тощо, наприклад: *Кисень горить; Людина дихає повітрям; Земля обертається навколо своєї осі; – Та, – кажу, – купую про запас, а запас їсти не просить* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 237); У

*вартість **входить** сніданок* (Дашвар, с. 71); *Мати курей – не штука, бо вони й **ходять** самі, і **несуться**, і курчат **висиджують*** (Гуцало, 1997, т. 2, с. 173); *Як **сіно косять**, то дощів не **просять*** (Нар. тв.).

Усі форми теперішнього часу мають значення **недоконаного** виду, оскільки теперішній час означає дію, що перебуває в триванні, розгортанні, становленні, тобто він не може мати значення реалізованої, здійсненої дії, а отже, і значення доконаного виду.

Дієслова теперішнього часу змінюються за **особами** й **числами**. Ці категорії у них не самостійні, а синтаксично залежні; вони слугують засобом узгодження дієслова-присудка з відповідними іменниками чи іншими словами, що виконують функцію підмета, наприклад: *Чим далі, тим більше **день виповнюється** сонцем* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 15); *Я **не брешу**, ти **чуєш**, я до тебе **говорю**, а ти мене **не слухаєш**...* (Дереш, с. 229); *Кому вони **моляться**, що і в кого **благають**?* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 13).

Минулий час виражає «об'єктивно реальні дії, процеси та стани, що відбувалися (виявлялися) або відбулися (виявилися) в певний часовий проміжок до моменту мовлення» [20, с. 379], наприклад: *Ниви **спорожніли**, **стужавіли** стернею, **потонули** в чорній ріллі* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 12); *Прийшла **осінь**, **привела** з собою свого місяця* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 19); *Змінилися друзі, себто одні **назавжди зникли**, а інші **натомість з'явилися*** (Жадан, с. 6); *Вимкнув **світло** і, **ледве дихаючи**, **сидів** коло вікна* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 21).

Минулий час репрезентований формами доконаного (частіше) й недоконаного виду; їм властиві синтаксично залежні граматичні категорії **роду** (в однині) й **числа**, які слугують засобом узгодження дієслова-присудка з підметом: *Відпливли **снігові хмари**, **сонце** з золотого лука **стрельнуло** донизу **веселими** стрілами – і як **пишно**, як **незвично** **постала** перед тобою **осінь!*** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 27); *Сусідська баба **Роза** свої **двері відчинила**, на **веранду вийшла** та як **загорланить**...* (Дашвар, с. 19).

Вслід за І. Вихованцем і К. Городенською [15, с. 252 – 253] розрізняємо два різновиди значень минулого часу: перфектне й аористичне. Розрізнення цих значень пов'язане з моментом мовлення: перфектне значення минулий час виражає тоді, коли результат дії (процесу, стану) актуальний у момент мовлення, наприклад: *Гайвороння **сиділо** на деревах, обламуючи гілля* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 23); *Щось **шуміло і пульсувало**, щось там точно ще **билося*** (Дереш, с. 277).

Особливо виразним перфектне значення є тоді, коли форми минулого часу доконаного виду вживаються паралельно з дієсловами теперішнього часу, наприклад: *Подеколи правда мені бачиться в тому, що Яблунівка стала знаменитою саме тому, що тут **народився і живу** я, Хома Прищепка* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 151); *Ти й раніше **помічав**, що листя на деревах **вигоряє** від спеки* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 9); *Я **озираюсь** на Васю, той **притулився** до прикольної радіоли і **водить** пальцями по підсвічених лампами назвах радянських столиць...* (Жадан, с. 178).

Аористичне значення минулий час виражає тоді, коли результат дії (процесу, стану) не пов'язаний з моментом мовлення, наприклад: ***Відпливли** снігові хмари, сонце з золотого лука **стрельнуло** донизу веселими стрілами – і як пишно, як незвично **постала** перед тобою осінь!* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 27); *Ще недавно **йшов** через туман, як через воду* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 18); *Ми ж для чогось **народилися** саме на цій землі* (Дашвар, с. 38).

Крім власне минулого часу, який виражає попередню дію щодо моменту мовлення, у парадигмі минулого часу українського дієслова виокремлюють ще т. зв. **давноминулий**, або **передминулий**, час, який означає, що дія відбулась або відбувалась дуже давно, раніше іншої минулої дії, наприклад: *І все навколо тебе стало наче аж стрімкішим, усе начебто набрало певного смислу, який **була забрала** осінь* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 27); *Як же ви всі мені... – **почала була** старенька, але Ліда так виразно зиркнула на неї, що бабуця перейшла до діла* (Дашвар, с. 32).

Форми давноминулого часу, властиві розмовному й художньому стилям мови, за структурою **аналітичні**, складаються з двох компонентів. Вони утворюються поєднанням допоміжного дієслова **бути** у формі минулого часу й повнозначного дієслова (переважно доконаного виду) в тій же формі, наприклад: *Білявий був подався до старенької ближче, та велетень вхопив його за сорочину – стій!* (Дашвар, с. 92).

Форма давноминулого часу означає тимчасову, нетривалу минулу дію, що змінюється іншою минулою дією. Тому значення давноминулого часу не самостійне, а відносне, залежне від форми власне минулого часу, тому форми давноминулого й минулого часів функціонують паралельно, як правило, у складних реченнях: в одній його предикативній частині виступає форма давноминулого часу, у другій – власне минулого, наприклад: *Гоцик був посунув до синьо-білого [намету], бо ще здалеку унюхав запах міцної кави, якою грілися двійко хлопців...* (Дашвар, с. 34).

У простому реченні форми давноминулого та минулого часів розташовуються як однорідні члени речення, наприклад: *Як раптом зупинився, був кинув цигарку, вхопився за нову* (Дашвар, с. 74)

Майбутній час означає дію, що відбудеться чи буде відбуватися після моменту мовлення, тобто повідомляється про неї раніше, ніж вона буде виконана, наприклад: *– Я піду, – прошепотіла вона, залишаючись на місці* (Дереш, с. 230); *Хай він навіть не поїде туди, все одно – свою справу зроблю* (Жадан, с. 220).

Форми майбутнього часу можуть виражати тривалу (необмежену в часі) дію й однократну або обмежену із вказівкою на завершеність. «Грамема майбутнього часу виражає дії, процеси та стани, які є реальними тільки з погляду мовця. Саме він переносить їх у часовий план після моменту мовлення» [15, с.253], наприклад: *Виросту – піду в армію. А потім піду працювати в цирк* (Дереш, с. 22).

У зв'язку з тим, що майбутній час виражає нереальну дію, яка не відбулась і не відбувається, І. Вихованець тлумачить його як «з'єднувальну ланку між категорією часу і категорією способу» [13, с. 95], а Є. Курилович взагалі кваліфікував «майбутній час як спосіб саме з тієї причини, що він означає не реальну дію, а можливу, ймовірну тощо» [див.: 15, с. 253]. Незважаючи на такий семантично подвійний характер, майбутній час традиційно визначають як одну із трьох часткових форм загальної граматичної категорії часу, який, у свою чергу, в сучасній українській мові реалізується у двох видових і трьох структурних формах.

Так, майбутній час доконаного виду реалізується у простій формі, наприклад: *Станеш – і тиша теж зупиниться, повернеться до тебе й стоятиме поруч настороженою, чутливою сарною* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 25 – 26); *Вивчуся, стану незалежною, куплю квартиру в центрі, малу машинку, буду працювати, працювати, працювати!* (Дашвар, с. 22).

Форми майбутнього часу недоконаного виду репрезентовані аналітичними (складеними) і синтетичними (складними) словоформами. Складена форма майбутнього часу недоконаного виду конструюється із поєднання дієслівної зв'язки *бути* у формі майбутнього часу та основного дієслова у формі інфінітива, наприклад: *Я ніколи не буду думати про те, що все могло бути інакше, що все залежало від мене і було в моїх руках...* (Жадан, с. 215); *Курочка теж прийняв рішення і зараз теж буде звітувати по повній програмі* (Дереш, с. 33).

Синтетична (складна) форма майбутнього часу недоконаного виду (історично – складена) є специфічною ознакою граматичної системи сучасної української мови; вона утворилась унаслідок злиття компонентів колишньої аналітичної конструкції, яка складалась із основного дієслова у формі інфінітива і особово-числових форм допоміжного дієслова *мати* (*имати*), наприклад: – *Заживемо з тобою, Мартохо! Так заживемо, що про нас і кури говоритимуть* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 163); *...у монастирі ж молитимуться за твоє здоров'я і*

щодня свічку **ставитимуть** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 197); *Прикольний халат. Ти в ньому тепер завжди ходитимеш?* (Жадан, с. 145); *...купці самі біля хати хмарою витимуться* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 163).

Отже, словозмінна категорія часу є однією з центральних власне дієслівних граматичних категорій, яка безпосередньо стосується моменту мовлення і в системі дієслова реалізується в часткових граматичних категоріях теперішнього, минулого та майбутнього часів.

РОЗДІЛ 2. ФУНКЦІОНА ТРАНСПОЗИЦІЯ ЧАСОВИХ ФОРМ ДІЄСЛОВА

2.1. Вживання форм минулого часу в переносному значенні

Минулий час дієслова – часткова категорія загальної граматичної категорії часу дієслова, інваріантним (категорійним) значенням якого є вказівка на те, що дія або стан відбувалися (відбулися), виявлялися (виявилися) до моменту мовлення або ж завершилися в момент мовлення, наприклад: *Я пішов у глузу ніч, у черкання блискавок* (Дереш, с. 90); *Так само я розкошував і тоді, коли навмання, без видимої мети йшов через острівця на протилежний берег* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 413).

Значення минулого часу може реалізуватися у двох видових формах: доконаного й недоконаного виду, причому виявляється він у них по-різному. Так, минулий час доконаного виду в контексті (залежно від детермінантів) може передавати два різновиди значень: **перфектне й аористичне**.

Перфектне значення минулого часу кваліфікують як актуальне (важливе, значуще) у момент мовлення, тобто дія завершилася в минулому, але її результат є важливим у момент повідомлення про неї. Як переконують О. Бондарко і Л. Буланін, перфектне значення «передбачає подвійну часову віднесеність: сама дія стосується попереднього часового плану, а її результат – наступного» [7, с. 90]. М. Леонова таку часову форму називає «минулим актуальним» або «доконаним результативним», що «означає минулу дію, результати якої актуальні для наступного часового плину» [30, с. 183], тобто зміст перфектного значення минулого часу зводиться до того, що «дія стосується плану минулого, а результат – плану наступного» [30, с. 183].

Наприклад, у реченні *...[Камбала] наковталась крижаних арктичних хвиль і тепер лежить собі на дні океану, мовчки страждаючи від передозу* (Жадан, с. 134) дієслово *наковталась* має перфектне значення, бо дія,

завершившись в минулому, спричинила результати, які реалізуються в момент мовлення, про що свідчить наявність однорідного присудка *лежить*, вираженого дієсловом теперішнього часу.

У реченні *Набились в кімнату чоловік шість, сидять і слухають Малого Чака Бері* (Жадан, с. 26) дієслово *набились* має перфектне значення, бо результати цієї дії наявні в момент мовлення, тобто повідомлення про це (чоловіки в кімнаті *сидять і слухають*). Отже, перфектні дієслова доконаного виду (у наведених реченнях це дієслова *наковталась, набились*) тісно пов'язують часовий план минулого із часовим планом теперішнього.

Виразним детермінантом минулого перфектного є паралельне вживання в реченні не лише форм теперішнього часу, а також часток і прислівників на зразок *уже, ще, вже, тепер, зараз* та ін., наприклад: *Навіть зовнішність цього ... президента не надто змінилась, у всякому разі його портрети як ретушувались тоді, так і тепер ретушуються...* (Жадан, с. 5); *Раз чіпляють, значить, уже все розпатякав* (Дашвар, с. 100); *Та де ж він, трясця його матері, прости, Боже, за дурні слова, бо так нервуюся, що аж їсти захотів!* (Дашвар, с. 10); – *Пішли, пішли... – підганяє Гоцика, а сам уже у кросівки вскочив* (Дашвар, с. 50).

Додатковим засобом акцентуації минулого результативного є лексичне значення самого дієслова, а також контекст, наприклад: *Він уже прийшов до тям, ходить кімнатою, тягне з підвіконня якісь брошури, соває до кишені якусь покусану ручку...* (Жадан, с. 11) – результативність дії *прийшов*, окрім основного лексичного значення цього дієслова, посилюється і підкреслюється наступною інформацією (після того, як *прийшов, ходить, тягне* тощо).

Порядок розташування однорідних присудків (минулого перфектного і теперішнього) може бути довільним. Залежно від ситуації мовлення і бажання автора акцент може бути на будь-якому із значень – власне минулому або його результаті. Наприклад, у реченні *Тужливо подивившись у небо, лелека від криниці повертається назад, у бічну вуличку, з якої вийшов* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 463) на

перший план виходить значення результату власне минулої дії (*повертається* після того, як *вийшов*), а в реченнях *Сніг позамітав дороги й вулиці, лежить по городах і садках* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 466) та *Той саме з-поміж дерев на берез вийшов, потилицю чухає, головою розгублено крутить* (Дашвар, с. 6), навпаки, на передній план виходить вказівка на реалізовану минулу дію (*позамітав, вийшов*), яка призводить до певних наслідків (*лежить, чухає, крутить*). Втім, незалежно від розташування однорідних присудків у реченні основним значенням форм минулого перфектного (результативного) є віднесеність дії до плану минулого.

Аористичне значення минулого часу доконаного виду репрезентує результат завершеної дії (процесу, стану), яка відбулася в минулому в будь-який проміжок часу до моменту мовлення, не виявляючи при цьому ніякого зв'язку з наступним (майбутнім або теперішнім), наприклад: *Дівчина запропонувала мені цигарку зі своєї пачки* (Дереш, с. 128); *Ялини повдягались у білі кожухи, геть зовсім сховавши зелень хвої* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 466); *Я впізнав у ньому лелеку, званого ще гайстром чи бузьком* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 413).

М. Леонова називає такий часовий вияв «минулим неактуальним» [30, с. 183], акцентуючи на замкненості дії лише в межах минулого часу, позбавленості його зв'язків із наступним часовим плином. Дієслова минулого неактуального можуть функціонувати в реченні як єдиний присудок (*Каркнула ворона у верхівтті ясена* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 462); *Півень, черкнувши гострими крильми червоні шпори на лапах, заспівав-засурмив, випинаючи груди* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 462)) або ж як кілька однорідних, передаючи послідовність подій (*Стрельнув лелека довгою шиєю в один та в другий бік, тоненько клацнув дзьобом і глянув на вершок клена так, наче хотів дістати циглика, що метушився на гіллі* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 463); *Як ліг, так і проснувся – не забув жодного сновидіння...* (Дереш, с. 13).

Форми минулого часу доконаного виду мають аористичне значення, «коли вони позначають однократні цілісні дії з часовою локалізацією (тобто позначають дії, що відбулися у будь-які проміжки часу до моменту мовлення), і, зокрема такі дії, що цікавлять мовця з погляду реальності їх прояву» [22, с. 30], наприклад: *Якось у четвер вона не **прийшла**. І у п'ятницю не **прийшла**. **Прийшла** аж у суботу* (Дереш, с. 214 – 215); *Так... **Швидко** звідти! **Ти** чув? **Максе!** **Ти** мене **почув?*** (Дашвар, с. 12).

Формами минулого часу недоконаного виду передаються переважно незавершені тривалі або повторювані дії, процеси, стани, що відбувалися до моменту мовлення. Такі дієслова мають **імперфектне**, або нерезультативне, значення: увага зосереджується на самій дії, а не на її локалізації чи результаті. У складносурядних реченнях дієслова минулого часу недоконаного виду часто передають дії, які відбувалися послідовно або паралельно, в одній часовій площині, наприклад: ***Казали** пацани, він давно **збирався** змотати у Молдавію, тину, **вишивався** від армії* (Дереш, с. 34). Якщо в цьому реченні форми дієслів недоконаного виду замінити на корелятивні форми доконаного виду, то дієслова передаватимуть послідовність подій, тобто кожне наступне дієслово буде позначати пізніше виконану дію: *сказали пацани, зібрався змотати, вишився від армії*. У наступних реченнях дієслова минулого недоконаного імперфектного позначають дії, що відбувалися паралельно, одночасно: *Ми з товаришем **сиділи** на цьому острові третій день. Ввечері **розкладали** багаття, **варили** юшку, **розмовляли*** (Гуцало, 1987, т. 2, с. 412); *Вову й Володю ми **недолюблювали**, але **терпіли**, вони **вчилися** на історичному і, як більшість відмінників з історичного, **співпрацювали** з кgb* (Жадан, с. 40).

Виокремлюють наступні часткові (варіантні) значення у межах минулого часу недоконаного виду [7, с. 89]:

1) значення конкретної одиничної дії, наприклад: *За дівчиною здивовано **спостерігав** коштовно неголений мажор років двадцяти з лишком* (Дашвар, с. 5);

2) повторюваної дії (необмежено-тривалої або необмежено-повторюваної), наприклад: *Чанай час від часу **їздив** до [тата], **провідував**, **привозив** свіжу білизну і пресу, **передавав** привіти від бригадира* (Жадан, с. 82);

3) узагальненого значення, наприклад: *А скільки таких островів, більших і менших, **розкидалось** на привільних дніпровських водах, скільки їх **пливло** – і так ніколи не дісталось ні до гирла ріки, ні до легендарного козацького моря!* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 413); *Микишка **сидів** на піску Труханового острова і все **дивився** на сяючий вогнями правий берег Дніпра* (Дашвар, с. 8);

4) узагальнено-узуального значення, наприклад: *Мене такі речі завжди **вставляли** – просто ті місця, де **жив** я, як правило, були не набагато старші за мене* (Жадан, с. 150).

Тривалість або повторюваність дії у процесі виконання, репрезентована дієсловами минулого часу недоконаного виду, часто підкреслюється детермінантами (прислівниками-супровідниками чи прислівниковими сполученнями) на зразок: *ніколи, завжди, постійно, весь час* та ін., наприклад: *Тільки тато **постійно бурчав**, щоби я читав більше, бо хороню в собі талант* (Дереш, с. 23); *Кілька днів **поспіль** на клені під моїм вікном **появлялась** білка* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 413).

Отже, конкретизація, деталізація загального значення минулого часу відбувається у контексті й залежить насамперед від оточення (синтаксичного чинника).

У лінгвоукраїністиці існує думка, що форми минулого часу не відзначаються активністю вживання у переносному значенні, оскільки «значення минулого часу окреслене найбільш чітко» – ці форми переважно виражають свою часову семантику, тобто репрезентують дію плану минулого, тобто уже відомого,

знаного [30, с. 188]; «у минулого часу найобмеженіший транспозиційний потенціал» [20, с. 384], проте дослідження останніх років, а також наш фактичний матеріал певною мірою спростовують це твердження.

2.1.1. Минулий у значенні теперішнього часу

Наш фактичний матеріал дозволяє констатувати, що форми минулого часу (частіше – недоконаного, рідше – доконаного) досить активно транспонуються в зону теперішнього, зокрема теперішнього розширеного, наприклад: *У саду зривались і гупали ранні яблука... Небо нагадувало розтрушений гарячий попіл... У темряві на грядці **світліла** капуста. Цвіркуни вже **цвірчали** тихіше, зморившись від затяжного концерту* (Любов така, с. 30 – 31).

Виявити таку транспозицію форм минулого часу в зону теперішнього розширеного можна лише на фоні широкого контексту, з якого зрозуміло, що події відбуваються у момент мовлення (одним із формальних показників є паралельне вживання однорідних присудків, один із яких виражений формою минулого часу, а інший – теперішнього), наприклад: *Чоловік **відчував**, що ці старі дерева **знають** його* (Любов така, с. 31).

I. Піддубська звернула особливу увагу на засоби транспозиції форм минулого часу у сферу теперішнього в поліпредикативних структурах, у яких одним із засобів установлення транспозиції є предикат у функції простого дієслівного присудка, виражений формою теперішнього часу, і довела, що у таких поліпредикативних синтаксичних структурах присудки у формі минулого часу недоконаного виду семантично вписуються у контекст і узгоджуються з тими однорідними присудками, що вжиті у прямому значенні (у формі теперішнього часу) і визначають синтаксичний час усього речення. Форми минулого часу недоконаного виду, позначаючи дію, що охоплює план широкого теперішнього, виконують роль дієслівної форми теперішнього часу, а отже, є транспонованими [45, с. 85]. Наприклад: *Ти, мабуть, просто **не задумувався** над*

такими речами, **не прагнеш** узагальнити їх (Гуцало, 1987, т. 2, с. 284); **Вона помітила**, як він нервово **перебирає** пальцями й **поправляє** вузол краватки (Любов така, с. 18); **А зранку**, значить, одна з них, **та**, що з балкону **вийшла**, ясна річ, вже нічого не **пам'ятає** і похалась у ванну митись (Жадан, с. 24); **Січе** пронизливий скісний дощ, і лише в ринвах несамовито **клекотіла** вода, ніби хтось невидимий **сміявся** і **плакав** (Любов така, с. 18).

Трапляються випадки вживання форм минулого часу в значенні теперішнього неактуального (а саме – теперішнього постійного; Л. Наконечна називає його «теперішнім буттєвим»), який означає дію, що є характерною властивістю істоти або предмета протягом тривалого періоду часу, наприклад: **Він був самотнім чоловіком**, **працював** (і постійно працює – О. Н.) у **столичному агентстві нерухомості** (Любов така, с. 27). У таких синтаксичних конструкціях суб'єкт є носієм перманентної процесуальної ознаки, вираженої цим дієсловом.

Для встановлення транспозиційної активності дієслівних форм минулого часу в значенні теперішнього дослідники вважають вагомими такі темпоральні показники:

- 1) із семантикою розширення часового проміжку тривання дії (*завжди, ніколи, здавна, споконвіку* і под.);
- 2) зі значенням конкретизації часового проміжку тривання дії (*восени, тепер* і под.) [45, с. 85].

Такі часові показники-детермінанти не лише розширюють межі тривання дії, вони вказують на стабільність і водночас давність реалізації дії (стану), наприклад: **Вона взагалі ніколи не могла примиритися** з тим, що квітку **зривають** (Гуцало, 1997, т. 1, с. 88); **Ти подовгу дивився** на чорний сволок, на якому, здавалося, **споконвіку тримається хата**, і на залізний гак, на якому **вигойдувалось не одне покоління, вигойдувався рід** (Гуцало, 1997, т. 1. С. 39). Прислівники з темпоральною семантикою, вказуючи на існування такої ознаки в минулому, одночасно включають її в розширений теперішній.

Фіксуємо також випадки переносного вживання форм минулого часу в значенні теперішнього постійного, коли всі однорідні присудки виражені формами минулого часу недоконаного виду, наприклад: *Своїми думками він [Володимир – пам’ятник], здається, **витає** [витає – О. Н.] у далекому минулому і з його німих хащів **заглядає** [заглядає – О. Н.], *либонь, у немислиме майбутнє, обминаючи своїм поглядом цей світ...* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 450); *Уважно **спостерігає** [спостерігає – О. Н.] за всім, що **відбувалося** [відбувається – О. Н.] у голій кімнатці* (Дашвар, с. 118). Обов’язковою умовою переносного вживання вважаємо контекст, а також семантику дієслів, що у відповідному контексті в поєднанні із суб’єктом набувають значення позачасовості.*

І. Піддубська стверджує, що форми минулого часу доконаного виду досить рідко транспонуються у теперішній. Дослідницею зафіксовано переносне вживання минулого часу доконаного виду лише з одночасним узагальненням, абстрагуванням від конкретних дій (такий минулий називають минулим абстрагованим) [45, с. 91]: *Ні до кого не прислухається, нікого не визнає, коли **почав** уже, то й **пішов** і **пішов** собі навпростець* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 292); *На кумів **обіперся**, крок-другий **зробив**... **Кривиться**, але **суне*** (Дашвар, с. 178).

Отже, наші спостереження засвідчують можливість передачі значень теперішнього часу формами минулого переважно недоконаного виду.

2.1.2. Минулий у значенні майбутнього часу

Наш фактичний матеріал дозволяє виокремити кілька випадків переносного вживання форм минулого часу:

1. «Минулий майбутнього результату» (термін М. Леонової) або «минулий у значенні близького майбутнього» (термін І. Піддубської) – такі конструкції з дієсловом-присудком у формі минулого часу виражають дію, що відбудеться, як правило, в найближчому майбутньому, наприклад: *Увечері **передбачалося** святкування в сімейному колі* (Любов така, с. 167). Показником

віднесення події до плану близького майбутнього є детермінанти з відповідним темпоральним значенням: прислівники *завтра, увечері, згодом, пізніше*.

І. Піддубська стверджує, що транспозиція форм минулого часу в площину майбутнього обмежується низкою факторів – лінгвістичними (ознака «доконаність», лексична семантика дієслів, вербальний, інтонаційний контекст) та паралінгвістичними (ситуативний контекст) [45, с. 124].

2. Минулий зі значенням майбутнього наміру. Із таким значенням вживається обмежена кількість дієслів із семантикою руху (*пішов, поїхав, побіг* і под.). Такі випадки переносного вживання не дуже поширені, оскільки вони обмежені розмовно-побутовим мовленням, а в художньому мовленні трапляються виключно у діалогах, наприклад: – *Я побігла, дуже поспішаю* (розм.); *Він повертається до неї вже на порозі і, виходячи, промовляє спокійно: – Я пішов* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 343); *Це ж треба попередити жінку, щоб і на поріг нікого не пускала, а то почнуть розпитувати, вивідувати* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 29 – 30); – *Все, пішов, – каже Чапай, і він справді хапається за нижчу гілку дерева під самою стіною, рвучко підтягується, сідає на неї...* (Жадан, с. 113).

Супровідними показниками транспозиції форм минулого часу у сферу майбутнього є однорідні присудки, один із яких має форму минулого часу, а інший – майбутнього; при цьому між ними виявляються умовно-наслідкові зв'язки, наприклад: *Вона просто не здогадувалася, що все так серйозно: якщо тебе вдарили по одній щоці, підставляй другу, якщо оступилася раз, оступишся знову...* (Дашвар, с. 260).

Маркерами (за І. Піддубською – «часовими конкретизаторами») майбутнього можуть бути також лексеми із відповідним темпоральним значенням на зразок: *завтра, згодом, пізніше* і под., наприклад: *Сердюк зацікавився: – А можна зробити так, щоби поїхав? Президент чи прем'єр-міністр?* (Дашвар, с. 172); *У нас є кілька вільних годин. Поїхали на Дніпро за*

місто. Знаю одне втаємничене місце (Дашвар, с. 268); *А виїжджала Васи́лка днів за два, суботнього вечора* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 46).

Отже, форми минулого часу не виявляють активності щодо транспонування у сферу майбутнього. У нашому фактичному матеріалі зафіксовано лише поодинокі приклади уживання форм минулого часу (переважно доконаного виду) в значенні майбутнього.

2.2. Вживання форм теперішнього часу в переносному значенні

Як уже зазначалося раніше, «ядро категорії часу становить грамема теперішнього часу» [20, с. 377]. «Загальним інваріантним значенням теперішнього часу є збіг процесу дії з актом мовлення», саме тому з-поміж усіх часових форм найбільш актуальним вважається теперішній час [30, с. 181], наприклад: *Ще тільки звучить у природі прелюдія весни, ще тільки розвивається її тема...* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 469); *Середина лютого, дні прибувають, багатшає сонячне тепло. Гнізда чекають на повернення господарів* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 454); *Високо притискаю до грудей пухкі лікті, але таки обпікаюся* (Дереш, с. 73).

Актуальне значення форм теперішнього часу (його категорійне значення – збіг процесу з моментом мовлення) є відносним, оскільки дієслова у формі теперішнього часу означають переважно дії, ширші за момент мовлення. Тому в межах категорії теперішнього часу виокремлюють основне (інваріантне) і варіантні значення. Інваріантне значення, або основний функціонально-семантичний різновид, (за М. Леоновою – «теперішній актуальний», «теперішній моменту мовлення»; за І. Вихованцем і К. Городенською – «власне-теперішній»; за О. Бондарко – «ситуативно локалізований теперішній», «теперішній безпосереднього спілкування») виражає реальну конкретну темпоральну локалізацію дії, процесу або стану щодо моменту мовлення про них.

О. Бондарко, О. Бондар, С. Романюк [6-9; 49] звернули увагу на те, що важливу роль для ідентифікації теперішнього актуального відіграють лексичні часові конкретизатори (лексеми з темпоральною семантикою моменту мовлення) на зразок *сьогодні, зараз, тепер, нині, щойно* і под., наприклад: *Тепер кульбаба ще спить у землі, щоб ранньої весни зазеленіти, щоб вимережити простори суцвіть кошиками жовтогарячих квіток* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 454); *...сьогодні вона, розбиваючись на скалки в дніпровській течії, спливає до обрію...* (Гуцало, 1997, т.

2, с. 332); ...*Але **тепер** у різних куточках світу я **маю** добрих друзів – розумних, енергійних, впливових хлопців* (Дашвар, с. 80).

Як варіантне значення теперішнього актуального – «теперішній інтервальної локалізації» (І. Вихованець, К. Городенська) або як окремий різновид теперішнього часу (М. Леонова) виокремлюють т. зв. «теперішній розширений», який також означає дію, процес або стан, що реалізуються в момент мовлення, але своєю тривалістю виходять за його межі, наприклад: *Весняний місяць **світить** легко, молодю, він тоді схожий на весну, яка все **пробуджує**, все **народжує*** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 19); *Я **знаю**, чому ти нічого не помітила!* – вигукнув я (Дереш, с. 206).

Теперішній актуальний («власне-теперішній») час більш чітко протиставляється теперішньому неактуальному («невласне-теперішньому»).

У межах невласне-теперішнього (або теперішнього неактуального) виокремлюють кілька часткових значень. Найбільш поширеним з-поміж них є «теперішній абстрактний» (М. Леонова), який має ще ряд назв: теперішній позачасовий, теперішній узуальний, теперішній постійний. Це своєрідне «часове узагальнення» [49, с. 97], яке не має конкретного стосунку до моменту мовлення взагалі. Такий різновид теперішнього часу означає дію, що є характерною властивістю істоти або предмета, позначає колективний досвід, узуальність процесуальних ознак тощо, наприклад: – *Та, – кажу, – **куную** про запас, а запас їсти не **просить*** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 237); *Розкрадачів, бабо, не **люблять*** (Гуцало, 1997, т. 2, с. 126); *Хоч і скільки роботу **задобрюєш** своєю працею, та їй кінця-краю не видно, та добре, що робота **боїться** мене, **тікає*** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 434).

Часто реалізації такого значення сприяють часові лексеми-конкретизатори на зразок: *завжди, постійно, повсякчас, повсякденно* і под., наприклад: ...*не так легко їхати, бо не **завжди** віз **трапляється** або машина* (Гуцало, 1997, т. 2, с. 127); *Вона **завжди** так **бубонить** – чи **радіє**, чи **свариться**, чи щось веселе **переповідає*** (Гуцало, 1997, т. 2, с. 116); ...*повсякчас **чується** їхня горлова,*

переривчаста весільна пісня (Гуцало, 1997, т. 3, с. 276); *Вони коли з'являються, постійно починаються проблеми* (Жадан, с. 219).

Крім теперішнього постійного, М. Леонова у межах теперішнього неактуального виокремлює ще теперішній потенційний (стосується повідомлення про здібності, можливості, уміння) і теперішній сценічної дії (обмежений функціонуванням у п'єсах, сценаріях, заголовках тощо) [30, с. 181 – 181].

Дослідники транспозиційних процесів у межах граматичної категорії часу стверджують, що «з усіх форм теперішній час має найбільше можливостей до відносного функціонування», мотивуючи цей факт природою теперішнього часу – «теперішній час виражає дію, одночасну з актом мовлення, коли ніби зупиняється часовий плин і губиться вказівка на часову ознаку дії загалом» [30, с. 186]. Наш фактичний матеріал підтверджує цю думку.

2.2.1. Теперішній у значенні минулого часу

Форми теперішнього часу активно транспонуються у сферу минулого. Така продуктивність цього процесу зумовлена кількома чинниками:

1) необхідністю актуалізувати події минулого, подати їх такими, що нібито відбуваються перед очима мовця;

2) необхідністю увиразнити одночасність, синхронність дій минулого [30, с. 186 – 187].

Найбільш поширеним різновидом транспозиції теперішнього часу у сферу минулого є т. зв. теперішній історичний, або теперішній розповіді (М. Леонова), наприклад: *Тут я також пишу й пишу, мої віршовані імпровізації на тему «Слова о полку Ігоревім» вміщує стінгазета філологічного факультету, і, мабуть, тут я зазнаю чи не найнещаднішої критики* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 136); *Буває, тільки в січні випадає сніг, зразу ж зійде, знову земля гола, дощ мрячить, як восени... А там! Там як намете снігу, то нікуди не виберешся, сидиш...*

(Гуцало, 1997, т. 3, с. 227); *Той саме з-поміж дерев на берег вийшов, потилицю чухає, головою розгублено **крутить*** (Дашвар, с. 6); *Ну, буває, **їде до Хоми, а опиняється** у куми, бо як до тієї куми не навідатись ...* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 163.); ***Підвечіркую** в кафе, аж глядь – ти **їдеши*** (Гуцало, 1987, т. 2, с. 213).

Такий тип темпоральної метафори (термін І. Піддубської) використовується з метою увиразнення й актуалізації подій минулого. Додатковою ознакою транспозиції теперішнього часу в минулий є широкий контекст або лексеми із часовим значенням минулого – часові конкретизатори (*вчора, позавчора, колись, торік, якимось, було, бувало і под.*), наприклад: – ***Позавчора** ви, Макаре Тихоновичу, – звернувся (директор) до завуча., – **їдете** по коридору, а шнурки на черевиках не зав'язані, **пливуть** собі по підлозі, як вуса в сома* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 443); *На вулиці **було** незвично тепло, як на кінець листопада. **Пробую відновити** події останніх десяти хвилин, та все якимось **не клеїться*** (Дереш, с. 157) ***Якимось-таки збирається і йде** до контори* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 77); *По воцаних руках, **бувало, лазять** оси чи мухи, та Чолій зовсім **не чує** їх, **сидить** погордний* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 30); ***Раніше** на базар **збирається** – наче Македонський на завоювання Персії* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 326).

Частки *було, бувало* у поєднанні із формами теперішнього часу створюють модальний план розповіді-спогаду про події, процеси, які зазвичай неодноразово повторювались у минулому, наприклад: ***Бувало, станеш і, ледь дихаючи, стоїш і наслухаєш, як живе ніч, як живе темрява*** (Гуцало, 1997, т. 1, с. 26); ***Тягнеш ті дрова, тягнеш, а вони такі важкі, що аж заплачеш було*** (Гуцало, 1997, т. 1, с. 63); *Ото вночі, **бувало, розказую** тобі, Мартохо, про тебе ж таки, не про когось, а ти, відьомське зілля, **слухаєш і віриш** кожному слову моему* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 156).

Посилюється значення минулого у формах теперішнього історичного паралельним вживанням із теперішнім однорідних присудків у значенні минулого часу, наприклад: *Бувало, ми пісень яких дівоцьких **співаємо** ввечері у*

левадах, а він **підкрадеться** мишкою, **притулиться** до мене, ... і вже так **виспівує** у нашому гурті... (Гуцало, 1997, т. 3, с. 118). У цьому контексті відбувається подвійна транспозиція: не лише форма теперішнього часу **співаємо** набуває значення минулого, але й дієслова у формі майбутнього часу **підкрадеться, притулиться** також транспонуються у сферу минулого.

Теперішній історичний час створює так званий ефект присутності, актуалізуючи й унаочнюючи події минулого, такі форми суттєво пожвавлюють розповідь [4, с. 152], наприклад: *А потім все **припиняється**. Негайно, зразу ж* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 24); *Соловейко, наспівавшись у вишні, чи то **вмовкає**, чи то **летить** кудись* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 61); *Собаки **вистачає** днів на десять, після цього він **запиває** і на роботу більше **не ходить**, а щоби його не знайшли, **п'є** по знайомих...* (Жадан, с. 9); *Бувало, очі вогнем **горять**, із писка йому не пара, а дим **димув**, і вже коли побачить щось живе та охоче – **біжить**, аж короварня **розсідається**, аж Яблунівкою **трусить**, що ікони в старих бабів зі стін **зриваються**, аж вода в криницях **стогне!*** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 253).

Отже, основною ознакою цих типів темпоральної метафори (за І. Піддубською) є актуалізація й увиразнення подій минулого. Завдяки своїй виразності й поширеності в художніх текстах такі випадки часової транспозиції найбільше привертають увагу дослідників. На цьому фоні М. Леонова виокремлює різновид теперішнього історичного, якому дає назву «теперішній живописний» [30, с. 186 – 187]. Дійсно, такі транспоновані форми теперішнього часу набувають виразної експресивності, суттєво пожвавлюючи розповідь, вони ніби залучають читача чи слухача стати свідком описуваних подій, створюючи так званий ефект присутності.

Євген Гуцало і сучасні українські письменники, як засвідчує наш фактичний матеріал, дуже активно використовують теперішній історичний час у своїх художніх творах для більш виразного й експресивного змалювання подій минулого.

2.2.2. Теперішній у значенні майбутнього часу

Досліджуючи випадки вживання форм теперішнього часу в ролі майбутнього, мовознавці звертали увагу на те, що зазвичай теперішній у майбутньому позначає заплановану мовцем дію, таку, виконання якої залежить від волі суб'єкта дії. Так, наприклад, В. Виноградов пояснював можливість вживання теперішнього в значенні майбутнього тим, що форма теперішнього часу виражає готовність дії здійснитися або потенційну наявність близької майбутньої дії як вже здійсненої, реалізованої у свідомості суб'єкта [11, с. 451].

Теперішній час із значенням майбутньої дії реалізується як «теперішній наміру, готовності» (М. Леонова) або «теперішній наміченої дії» (І. Піддубська), наприклад: *Сьогодні він в одну дудку дує, а завтра вже за другу хапається* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 201); *Послухай, а може, перекусимо вдвох, га? Я вгощаю!* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 213); *І так швидко від'їжджаєш?* (Гуцало, т. 2, 1987, с. 213); – *Виїжджаємо*, – обізвалась Василя, сядучи на пекучими волошками (Гуцало, 1997, т. 1, с. 154); – *Бо хто знає*, – додала тихіше, ніби остерігалась, що почують коло воза, – *може, й не назавжди їду* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 92); *Ти вже їдеш скоро додому, в Київ?* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 83); *Він обережно відкушує од яблука, яке в нього вже останнє. ... І ти їдеш з мамою?* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 276).

Форми теперішнього часу дієслів руху *іти*, *їхати*, вжиті у значенні майбутнього, означають дію, яка стосується найближчого щодо моменту мовлення часового відтинку (Л. Наконечна називає їх «теперішній негайного майбутнього»), наприклад: – *Уже їдеш?.. Куди ж так швидко?* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 213); *Спасибі, дідуню, за все, їду. З усіма зустрілась, узяла матеріал, тепер маю квапитись до сусіднього колгоспу, там теж справи...* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 289); – *Вже їду*, – знову повторював хлопець і знову відчував дотик Надійчиних губів, – *дівчина немов оддавала йому все своє тепло, всю ніжність* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 209); *Завтра, пів сьомої вечора з Тернополя виїжджаємо машиною до Києва, а з Києва групою летимо у Мехіко* (Дереш, с. 77).

В інших подібних контекстах такі дієслова можуть означати різною мірою віддалену дію («теперішній близького майбутнього», «теперішній неблизького майбутнього», «теперішній невизначеного майбутнього» – за Л. Наконечною [39, с. 84]). Диференціювати семантико-стилістичні варіанти значень у контексті допомагають лексеми – часові конкретизатори на зразок: *увечері, завтра, зараз, через годину, за рік, незабаром, скоро* і под., наприклад: – *Тільки так: спершу телицю, а **тоді** вже ти **їдеш** на позичку* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 169); – *Хомо, – сказала Одарка, мов заполоччю вишила, – ось **скоро** вже **минає** твій строк* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 327); – *Ну, Дениску, – мовив якомсь батько, – збирайся на полювання, **ввечері** ідемо* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 300); ***Незабаром** молотарку **зупиняють**, бригадир виймає з-за халяви свіжу газету* (Гуцало, 1997, т. 2, с. 45). На нашу думку, саме зазначені часові конкретизатори відіграють основну роль у формуванні переносного значення у дієслів теперішнього часу через перенесення усієї ситуації в темпоральний простір майбутнього, наприклад: *Я **скоро** однаково **виїжджаю*** (Гуцало, 1997, т. 1, с. 42); ***Зранку... до міліції йду...*** (Дашвар, с. 63); *Збираюся **вже, йду*** (Гуцало, 1997, т. 2, с. 123); *Ти **вже їдеш скоро** додому, в Київ?* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 43); *Просто **зараз телефоную** Сердюку. Може, встигнемо* (Дашвар, с. 194).

Наш фактичний матеріал засвідчує, що у майбутній час із теперішнього транспонуються переважно дієслова із семантикою руху (*іти, їхати, летіти, вирушати, повертатись*), рідше – фазові дієслова (*починати(ся), закінчувати(ся)*), наприклад: *По-перше, досвіду ніякого, а по-друге, **завтра вже всі знатимуть, що ... я повертаюсь до Марії Кобеляцької*** (Гуцало, 1997, т. 2, с. 228); *Тоді й каже, прямо з воза: «Я у Мексику **їду**»* (Дереш, с. 77); *Так і так, мовляв, **скоро закінчую**, тільки й мрію про рідне село Кордишівку* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 59).

Закцентуємо, що транспозиція форм теперішнього часу стосується переважно дій, процесів, які обов'язково відбудуться в близькому майбутньому.

У таких випадках автор, як правило, впевнений у реалізації тієї чи іншої дії (процесу), й ця впевненість формує основне смислове навантаження речення в цілому, наприклад: *Та вже йду ось, – мну язиком, наче баба лемішку в макітрі мне* (Гуцало, 1996, т. 3, с. 184); *Ось ти їдеши, а в нас саме така пора почнеться!* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 6).

М. Леонова визначає теперішній час, вжитий із таким значенням, як «теперішній наміру, готовності», і зазначає, що здебільшого такі форми «заступають форми майбутнього часу, коли треба висловити упевненість у здійсненні майбутньої дії» [30, с. 187]. Дійсно, не лише в художньому мовленні, як свідчать наведені раніше приклади, але й часто в усному мовленні, зокрема у побутовому спілкуванні, ми використовуємо синтаксичні конструкції на зразок: *Завтра я їду до Києва; Увечері ми йдемо до театру* і т. ін.

У наукових статтях, присвячених дослідженню процесів граматичної транспозиції, мовознавці фіксують ще випадки вживання форм теперішнього часу зі значенням майбутнього, коли мовець дає певні розпорядження, вказівки чи інструкції щодо необхідності виконання певних дій, завдань чи послідовності вирішення цих дій, наприклад: *Ви опрацюєте літературу до цієї теми і законспектуєте її* (з усного мовлення); *Спочатку шерстяними нитками густим обкидним швом обшиваєте краї виробу, потім крючком витягуєте петлі, після чого в ці петлі закладаєте кінці інших, спеціально заготованих ниток і зав'язуєте* (з журналу). Дієслова теперішнього часу, вжиті в значенні майбутнього, вносять елемент обов'язкового виконання відповідної дії, який нашаровується на змодельовану мовцем гіпотетичну ситуацію з безпосередньою участю в дії співрозмовника. Проте в проаналізованих нами художніх творах таких випадків не виявлено, що, на нашу думку, свідчить про непродуктивність таких метафоризованих конструкцій.

Отже, проаналізовані художні твори Є. Гуцала і сучасних українських письменників демонструють широкі транспозиційні можливості форм

теперішнього часу. Найбільш продуктивно представлений теперішній історичний. Транспонування форм теперішнього часу у сферу минулого і майбутнього призводить до увиразнення діалогічного мовлення, посилення його експресивності та емоційності. Переносне вживання форм теперішнього часу реалізується тільки у контексті, часто додатковим засобом ідентифікації слугують темпоральні лексеми-конкретизатори, однорідні присудки тощо.

2.3. Вживання форм майбутнього часу в переносному значенні

Інваріантним значенням майбутнього часу є вираження дії, що відбудеться чи буде відбуватись після моменту мовлення. «Дії, процеси та стани, виражені формами майбутнього часу, є реальними тільки з погляду мовця» [15, с. 253], наприклад: *Поки ти сама не помітиш цього фону, ти не житимеш, а нидітимеш у снах* (Дереш, с. 177); *Побудую пилораму, – каже Карбюратор. – Валитиму тайгу* (Жадан, с. 221); *Коли все відчутніше дихатиме в обличчя зима, то на гіллі яблунь і далі висітимуть яблука, світитимуть, мерехтячи восковою стиглістю* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 157); *Задушу обох і буду тут сама розкошувати* (Дашвар, с. 33).

Фактично майбутній час виражає дію, яка ще не відбулась і не відбувається, тобто по суті ірреальну дію, що зближує його з категорією способу. Цей аргумент є підставою для тлумачення І. Вихованцем майбутнього часу як проміжної (з'єднувальної) ланки між категорією часу і категорією способу [13, с. 95], а деякі вчені, зокрема Є. Курилович, кваліфікували майбутній час як спосіб саме з тієї причини, що він означає не реальну дію, а можливу, ймовірну [див.: 15, с. 253]. Отже, незважаючи на те, що майбутній час має семантично подвійний характер, його все ж кваліфікують як одну із часткових категорій загальної дієслівної категорії часу.

Форми майбутнього часу можуть виражати тривалу (необмежену в часі) дію й однократну або обмежену із вказівкою на завершеність. Відповідно вони творяться від основ дієслів недоконаного й доконаного виду.

Майбутній час дієслів у сучасній українській мові має три форми:

1) просту (доконаного виду), яка утворюється додаванням особових закінчень до основи простого майбутнього часу: *заспіваю, скажу, зроблю*;

2) складну (недоконаного виду), яка за своїм походженням була аналітичною (у сучасній мові – синтетична). Історично вона утворилась шляхом

поєднання інфінітива основного дієслова недоконаного виду з особовими формами архаїчного допоміжного дієслова *мати* (имати). Це дієслово мало модальне значення і вживалося для вираження майбутньої дії поряд з іншими модальними дієсловами (начати, хотіти і под.): *співатиму, читатиму, робитиму*;

3) складену, або аналітичну (недоконаного виду), яка утворюється додаванням до інфінітива основного дієслова недоконаного виду допоміжного дієслова «бути» в особових формах (і є показником часу, особи та числа): *буду співати, буду читати, будемо працювати*.

Майбутній час дієслова з-поміж інших часових форм у сучасній українській мові вирізняється складністю семантичної структури. Так, крім основного (інваріантного) значення, у межах майбутнього часу доконаного виду виокремлюють такі додаткові (варіантні) значення [30, с. 185 – 186]:

1) майбутній одиничної конкретної дії, наприклад: – *То прийду!* – *пообіцяв, подумавши, що гріх було б не навідатись до неї, коли запрошує* (Гуцало, 1997, т. 2, с. 323); *А я піду до міліції і напишу заяву* (Дашвар, с. 63);

2) майбутній повторюваної дії, наприклад: *...Знову подивиться на нього, ніби вперше побачила, і він прочитає у її очах без слів – слова не потрібні – жадання і... любов* (Дашвар, с. 46);

3) майбутній узуальний і узагальненої дії, наприклад: *Чапай радить тут і сидіти, тут нас ніхто не побачить* (Жадан, с. 115).

У межах майбутнього часу недоконаного виду виокремлюють такі додаткові (варіантні) значення [30, с. 186]:

1) майбутній конкретної одиничної дії, наприклад: *У чагарнику чекатиму. Не барися* (Жадан, с. 151); *Кера зірветься, скаже, як ти себе поводиш, а я буду топати ногами і верещати* (Дереш, с. 15);

2) майбутній повторюваної дії, наприклад: *Казатимуть те, про що при Демкові Многогрішному промовчали* (Дашвар, с. 98);

3) майбутній узуальний, або майбутній узагальнений, який означає дію, можливу в майбутньому, наприклад: *Якщо ти відважуватимеш кожне своє рішення, як алмазний пісок, крупинка за крупинкою, рішення приведуть тебе до самого серця таємниці* (Дереш, с. 125).

Основною причиною такої розгалуженості значень семантичної структури майбутнього часу, ймовірно, є поєднання в ньому сем реальності та ірреальності.

Дієслівні форми майбутнього часу не відзначаються активністю вживання у переносному значенні, на що свого часу звернули увагу дослідники-граматисти. Так, І. Калінін вважає, що форми майбутнього часу взагалі не допускають переносного вживання [27, с. 179]; К. Городенська називає форми майбутнього часу (зокрема недоконаного виду) найменш транспозиційними [15, 2004, с. 255]; Л. Наконечна також наголошує, що транспонування таких дієслівних форм трапляється рідко, що майбутній час поступається у виразності іншим часовим формам, втім дослідниця все ж таки констатує можливість використання майбутнього часу у значенні теперішнього та минулого, відзначаючи найнижчий рівень транспозиційної активності майбутнього часу [38, с. 11].

О. Бондарко також зауважує, що такі транспонування можливі, хоча й трапляються дуже рідко [7, с. 164] через те, що майбутній час (зокрема недоконаного виду) позначає дію, яка ще не стала реальністю, тобто дії, які вже реалізовані або реалізуються, важко уявити так, начебто вони тільки очікують перспективи бути реалізованими [7, с. 172].

О. Халіман фіксує окремі випадки переносного вживання дієслівних форм майбутнього часу недоконаного виду в українській мові, зазначаючи, що вони характеризуються високим ступенем емоційності та експресивності, але не відзначаються частотою використання [59, с. 90].

М. Леонова констатує можливість транспонування форм майбутнього часу лише доконаного виду в минулий та позачасове значення [30, с. 187].

Наш фактичний матеріал свідчить, що форми майбутнього часу доконаного виду виявляють здатність транспонуватися в минулий і теперішній, проте значно рідше, ніж інші часові форми (минулий і теперішній).

2.3.1. Майбутній у значенні минулого часу

Найбільш поширеним процесом у межах майбутнього часу є транспозиція форм майбутнього часу доконаного виду у сферу минулого. Такий різновид називають «майбутній розповіді, спогаду» (М. Леонова). Його мета полягає в тому, щоб узагальнити події минулого і відтворити їх за допомогою форм майбутнього часу, наприклад: *Якось взимку прокинешся вранці і побачиш, як зацвітуть інесм дерева, обернуться на великі квіти і застигнуть в незрушній світанковій тиші* (Гуцало, 1997, т. 2, с. 455); *Куме? – прошепотів. Як заверещить: – Куме!* (Дашвар, с. 7); *Раніше завжди озиралась, пройде трохи – й оглянеться, а очі її при цьому спалахнуть, побільшають...* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 187).

Фактичний матеріал дозволяє виокремити наступні різновиди переносних значень:

1) майбутній раптовості, несподіваності (передає минулу короткочасну інтенсивну дію, дієслово може поєднуватися із часткою **як**), наприклад: *Що один крикне в розверсті груди землі – голосно, що другий – ще дзвінкіше, що третій – то й зовсім лунко* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 91); *Обійнятися не встигли – на правому столичному березі як гримне!* (Дашвар, с. 7); *Баба Ликора як побачить сокиру в моїх руках, то свариться* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 80); *Він (заєць) як дремене, то наче й не було його* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 84).

Майбутній раптовості, несподіваності, транспонований у минулий, досить часто трапляється в аналізованих творах у поєднанні з препозитивною часткою **як**. Такі конструкції передають короткочасну інтенсивну раптову дію з

визначеною кратністю, наприклад: *Як підбіжить, як схопить мене... Насилу відбився... Ну й перелякався ж... – зізнався Гаврило* (Гуцало, 1997, т. 2, с. 317); *А шпачки сидять по двоє на гіллі, обзиваються спроквола, а то зненацька якийсь із них як заспіває радісно, нестримно, гарно і вмовкне, й знову шпачки перемовляються спокійно...* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 230); *Кума як штовхоне – Микишка враз носом у пісок зарився* (Дашвар, с. 7). Такі випадки вживання форм майбутнього часу на позначення минулих дій, як правило, супроводжуються експресивно-емоційними оцінками, акцентом на раптовості, інтенсивності або повторюваності тих чи інших процесів, подій тощо [4, с. 155];

2) майбутній повторюваності (передає тривалі чи повторювані події минулого, може вживатися у поєднанні з дієсловами *було, бувало*), наприклад: *А то закличе до хати якась тітонька чи бабця й пригостить коли не пиріжками з сиром, то хлібом з рідесенько розведеним медом* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 82); *То мати принесе пригірці спілих лісових горіхів, я заховаю під подушку, вранці шусть рукою під подушку – нема!* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 78); *І світяться ж, кляті, поночі, коли християнська душа малу свічку загасить і спить* (Дашвар, с. 8).

Транспозиція форм майбутнього часу доконаного виду у сферу минулого встановлюється за допомогою конкретних засобів. Це може бути і контекст, і лексеми-конкретизатори, що відносять події до плану минулого.

Так, наприклад, у реченні *Бо ж не тільки якась овечацька долоня погладить мене по голові, запахнувши коноплями чи тютюном, а й щось, вділить, трапляється* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 81 – 82) дієслова майбутнього часу доконаного виду *погладить* і *вділить* набувають значення минулого часу завдяки дієслову *трапляється* із семою минулого; у реченні *Тільки навесні візьмуться порати свій город, то неодмінно трохи обійстя вкопають* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 45) лексемою-детермінантом, що відносить події (*візьмуться, вкопають*) до минулого, слугує прислівник *навесні*.

У реченні *Зірвете одну ягоду, другу, **покуштуєте** – і терпко, і гірко, і солодко! І так смачно, як, здається, ніколи не бувало...* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 190) транспозицію дієслів *зірвете, покуштуєте* у план минулого можна встановити тільки на фоні широкого контексту, з якого зрозуміло, що автор описує події минулого.

Особливо виразними формальними показниками слугують вставні слова *було, бувало*, які, визначаючи синтаксичний час усієї конструкції, спричиняють вживання форм майбутнього часу в значенні минулого, наприклад: *Ото, **бувало, поглянуть** на чийсь чоботи, що гармошками брижаться на ногах...* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 76); *Бувало, захлявши, **зіпреться** на костур, погибіє так, погибіє, то воно наче й **відпустить**, наче й **полегшає*** (Гуцало, 1987, т. 2, с. 40).

В аналізованих художніх творах Є. Гуцала і сучасних українських письменників фіксуємо також т. зв. «майбутній позачасовий», або «майбутній результативний» (терміни М. Леонової). Як відомо, такі форми найактивніше функціонують у прислів'ях, приказках, у висловлюваннях з узагальненим змістом, наприклад: *Наше від нашого **не втече**...* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 153); *Й серед гарної отари **знайдеться** погана вівця* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 498); *Вогню **не знайдеться?** – повторив Гоцик* (Дашвар, с. 180).

У нашому фактичному матеріалі не виявлено випадків уживання форм майбутнього часу недоконаного виду в значенні минулого, хоча дослідники фіксують поодинокі випадки, зазначаючи, що це явище надзвичайно рідкісне.

2.3.2. Майбутній у значенні теперішнього часу

Форми майбутнього доконаного виду в контексті теперішнього виконують не свою первинну функцію, що полягає в позначенні подій майбутнього, а вторинну, суть якої – вживання у значенні теперішнього часу, тобто у вираженні дії, співвідносної з моментом мовлення, наприклад: – *Хлопці, що я вас **попрошу**...*

Я сам із Києва, я до вас по суніці приїжджав на Княжу гору (Гуцало, 1997, т. 2, с. 347).

Отже, мова йде про транспозицію форм майбутнього часу доконаного виду у сферу теперішнього. Дослідниця І. Піддубська виявила, що план теперішнього часу оперує низкою засобів, що забезпечують верховенство його семантики і підпорядковують їй значення форми майбутнього доконаного виду [45, с. 136].

Наш фактичний матеріал дозволяє констатувати, що найчастіше дієслівні форми майбутнього у значенні теперішнього часу переважно передають регулярно повторювані дії, наприклад: *Голова то вигулькне, то сховається, й голова ця сама схожа на розквітлий соняшник* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 106); *То така душа – нікому не відмовить* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 66); *Куди тільки поглянеш – скрізь на річці видно качині танці...* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 34); *Коли звіддалеки долине до твого слуху пісня, дівоча, приглушена й стишена, коли в тій пісні ти почувеш голос серця, то з якою увагою прислухатимешся до того, як у голосі живе почуття, живе ніжність, бажання...* (Гуцало, 1997, т. 1, с. 226); *Коли до неї додому прийдуть – зарадить, коли попросять у сусіднє село – теж прийде* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 51).

Додатковою синтаксичною умовою такого перенесення часто слугує однорідний присудок, виражений формою теперішнього часу в прямому значенні. Наприклад, у реченнях *Наче сльота, наче мряка сіється з широко розплющених очей, які не скліпнуть, не змигнуть* (Гуцало, 1997, т. 3, с. 68); *Щоправда, й діти бідові: його наче й доглядати не треба – само себе доглядає, само й на ноги спинається ще перед роком, само собі і їсти знайде...* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 31) саме дієслівні однорідні присудки *сіється, доглядає, спинається*, виражені формами теперішнього часу в прямому значенні, визначають часовий план речень в цілому, що актуалізує момент мовлення, а отже, логічно, що форми майбутнього часу не *скліпнуть, не змигнуть, знайде* у відповідних контекстах також транспонуються у теперішній. Аналогічні

прикладі: ...повітря **тремтить** од ситого вдоволення, від спокою... і де-не-де **забіліє** поворозка бабиного літа, як щось несправжнє... (Гуцало, 1997, т. 1, с. 126); Баба, буває, ще не **зоріє**, **постукає** у вікно (Гуцало, 1987, т. 1, с. 65); Сумку з ноутбуком і книжками **кине**, на раз-два від плити вже смачно пахне, одяг **поскидає**, до ванної, **звідти гукає** (Дашвар, с. 25).

Дієслова майбутнього часу у значенні теперішнього можуть також супроводжуватися предикатом у минулому, якщо у реченні відтворюється послідовність подій, наприклад: **Зачайвся** старий млин, **завмер**, – вода тобі **не плесне, не шелесне** (Гуцало, 1987, т. 2, с. 41). Послідовність подій виражається відповідно: минулим (**зачайвся, завмер**) і теперішнім, тобто моментом мовлення (у теперішній транспонуються дієслова минулого часу **не плесне, не шелесне**).

Крім однорідних присудків у формі теперішнього часу, формальними показниками-конкретизаторами можуть слугувати також вставні слова **буває, трапляється**, які визначають загальне часове значення усієї синтаксичної конструкції, наприклад: **Буває**, не тільки **обмацає**, а й до щоби **притулить**. Так він із квітками **знайомиться** і весною, і літом (Гуцало, 1997, т. 3, с. 97) – у контексті, крім вставного слова **буває**, показником теперішнього часу є також дієслово **знайомиться** у наступному реченні.

У реченні *Бо ж не тільки якась овечацька долоня **погладить** мене по голові, запахнувши коноплями чи тютюном, а й щось **вділить, трапляється*** (Гуцало, 1997, т. 3, с. 81 – 82) дієслова майбутнього часу доконаного виду **погладить** і **вділить** набувають значення теперішнього часу завдяки дієслову **трапляється** із семою теперішнього.

Більшість прикладів перенесення форм майбутнього часу доконаного виду у сферу теперішнього вказують на повторюваність відповідних ситуацій, що, як зазначають дослідники, є однією з умов функціонування форм майбутнього у значенні теперішнього часу. Як свідчать нижче наведені приклади, прийом повторюваності у кожному конкретному випадку має свої формальні показники

– лексеми-супровідники *буває, трапляється, тільки*, наприклад: *А то, трапляється, і зовсім до школи не прийде* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 53); *А тільки як вийде на сільську околицю, як сяде під ожередом соломи, то й до смерку може там просидіти* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 57); *Буває, що вийде до нього хазяїн, бо чого то дитині стояти під хатою, і спитає...* (Гуцало, 1987, т. 1, с. 63); *Питайте, тільки навряд допоможу, – дядько їм. – Я не тутешній* (Дашвар, с. 55).

Отже, визначальну роль при перенесенні форм майбутнього доконаного виду у сферу теперішнього відіграє прийом повторюваності. Так, у реченнях: *І це вже не вперше. Отак лежить, а посеред глукої ночі раптом чи то присниться, чи то примариться їй рідний голос* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 7); *Іноді вона й надвір вигляне посеред ночі, щоб повітря того вільного ковтнути, іноді й на теплій лежанці годинку-другу переспить, погріється...* (Гуцало, 1987, т. 2, с. 8); *Подивився раз – і бачиш молоду панянку. Глянеш знову – бачиш стару бабу* (Дереш, с. 44) – транспозиція відбувається лише завдяки тому, що ці речення позначають повторювані ситуації, показниками чого є лексеми *не вперше, іноді, знову*.

Іноді необхідною умовою для транспозиції простого майбутнього часу в теперішній є не лише однорідний присудок у формі теперішнього часу, але й попередній контекст, з якого впливає ситуація періодичної повторюваності тих чи інших подій, наприклад: *А завелася в Ганки самогонка, то стали до неї вчацати і ті люди, хто без її клятого духу й дня прожити не може. Зайде до хати, розсядеться на лаві та й починає...* (Гуцало, 1997, т. 2, с. 158).

І. Піддубська у своєму дослідженні звернула увагу саме на показник повторюваності дій у момент мовлення як обов'язкову умову транспозиції, оскільки «вилучення показника значення повторюваності унеможливило транспозиційний процес у цих реченнях, адже такі поліпредикативні структури позначатимуть одиничну ситуацію майбутнього» [45, с. 130].

Отже, майбутній час виявляє найменшу транспозиційну активність з-поміж усіх часових форм.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі досліджено темпоральну транспозицію в системі граматичної категорії часу дієслова на матеріалі художніх творів Є. Гуцала і сучасних українських письменників.

У **першому розділі** роботи «Теоретичні аспекти дослідження» з'ясовується сутність поняття «транспозиція», визначаються її різновиди, розглядається історія вивчення транспозиційних процесів у мовознавстві. Проаналізувавши наукову літературу з теми дослідження, констатуємо, що проблема транспозиції належить до найбільш дискусійних у сучасному мовознавстві. Вона неоднозначно висвітлена в лінгвістичних студіях. Транспозицію розглядають на різних мовних рівнях і з різних позицій, у широкому і вузькому розумінні – звідси і відсутність уніфікованої термінології, загальновизнаної дефініції, класифікацій тощо. Транспозиція є виразником динамічності мови, способом розширення її семантичних і функціональних можливостей.

У нашій науковій роботі досліджується граматична транспозиція, тобто використання однієї граматичної форми у функції іншої – протилежної їй у межах парадигми. Граматичною транспозицією у межах часової парадигми дієслова вважаємо функціонування часових форм у не властивому для них значенні, яке виникає в результаті протиріччя часової семантики контексту і морфологічної форми дієслова, тобто спостерігаємо класичну невідповідність форми змісту.

Функціональна транспозиція часових дієслівних форм полягає в тому, що у відповідних контекстах темпоральні форми втрачають свої первинні категорійні функції та вживаються у вторинних, переносних, значеннях; при цьому вони сприймаються як емоційно марковані варіанти.

Транспоновані форми можна виявити лише на рівні синтаксичної конструкції, часто з урахуванням допоміжних компонентів, зокрема лексем –

часових конкретизаторів на зразок: *сьогодні, вчора, колись, торік, днями, якимось, було, бувало, щойно, завтра, зараз* тощо.

Словозмінна категорія часу є однією з центральних власне дієслівних граматичних категорій, яка безпосередньо стосується моменту мовлення і в системі дієслова реалізується в часткових граматичних категоріях теперішнього, минулого та майбутнього часів.

У **другому розділі** роботи системно проаналізовано та підтверджено фактичним матеріалом усі виявлені різновиди функційної транспозиції часових форм дієслова.

Так, найвищий рівень транспозиційної активності демонструє ***теперішній час***, зокрема використання форм теперішнього у значенні минулого (т. зв. «теперішній історичний» або «теперішній розповіді»). Показниками значення минулого слугують, крім загальної семантики контексту, лексеми-конкретизатори зі значенням минулого, однорідні присудки, виражені дієсловами у формі минулого часу. Висока продуктивність транспонування форм теперішнього у минулий пояснюється необхідністю актуалізації, унаочнення подій минулого, створення ефекту присутності, результатом чого є суттєве увиразнення й пожвавлення розповіді.

Фіксуємо також окремі випадки вживання форм теперішнього часу в ролі майбутнього. Із значенням майбутньої дії вживаються переважно форми теперішнього часу дієслів руху *іти, їхати*, передаючи дію, яка стосується найближчого щодо моменту мовлення часового відтинку. У таких конструкціях основну роль у формуванні переносного значення відіграють саме часові конкретизатори (*завтра, зараз, через годину, за рік, незабаром, скоро* і под.), які переносять усю ситуацію в темпоральний простір майбутнього,

Більш обмежений транспозиційний потенціал виявляють форми ***минулого часу***. Так, вони досить активно транспонуються в зону теперішнього, зокрема теперішнього розширеного. Вагомими показниками в таких випадках слугують

лексеми (прислівники) із семантикою розширення часового проміжку тривання дії (*завжди, ніколи, здавна, споконвіку* і под.).

Як свідчить наш фактичний матеріал, зрідка форми минулого часу (переважно доконаного виду) можуть транспонуватися також у майбутній, виражаючи дію, що відбудеться, як правило, найближчим часом. Маркерами майбутнього є лексеми із відповідним темпоральним значенням на зразок: *завтра, згодом, пізніше* і под.

Майбутній час виявляє найменшу транспозиційну активність з-поміж усіх часових форм, причому вживатися з переносним значенням минулого чи теперішнього можуть лише прості форми майбутнього часу доконаного виду.

Більш поширеним процесом у межах майбутнього часу є транспозиція форм майбутнього часу доконаного виду у сферу минулого. Такий різновид називають «майбутній розповіді, спогаду».

Майбутній раптовості, несподіваності, транспонований у минулий, досить часто трапляється в аналізованих творах у поєднанні з препозитивною часткою *як*, а майбутній повторюваності передає тривалі чи повторювані події минулого і вживається, як правило, у поєднанні з дієсловами *було, бувало*).

В аналізованих художніх творах Є. Гуцала і сучасних українських письменників фіксуємо також т. зв. «майбутній позачасовий», або «майбутній результативний» – такі форми найактивніше функціонують у прислів'ях, приказках, у висловлюваннях з узагальненим змістом.

У нашому фактичному матеріалі не виявлено випадків уживання форм майбутнього часу недоконаного виду в значенні минулого, хоча дослідники фіксують поодинокі випадки, зазначаючи, що це явище надзвичайно рідкісне.

Дієслівні форми майбутнього часу транспонуються у теперішній, передаючи регулярно повторювані дії. Формальними показниками повторюваності слугують лексеми з відповідною семантикою: *зустрічається, буває, трапляється, іноді* і под. Додатковими показниками транспозиції

майбутнього у теперішній є не лише лексеми-конкретизатори, але й однорідні присудки у формі теперішнього часу та іноді навіть попередній контекст, з якого впливає ситуація періодичної повторюваності тих чи інших подій.

Отже, транспонування форм одного часу у сферу іншого призводить до увиразнення художнього мовлення, посилення його експресивності та емоційності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. Москва: Изд. иностр. лит., 1955. 412 с.
2. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови : Морфологія. Київ: Либідь, 1993. 334 с.
3. Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Граматика української мови: Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ: «Академвидав», 2014. 246 с.
4. Бойко В. М., Давиденко Л. Б. Специфіка функціонування часових форм дієслова в художньому мовленні Євгена Гуцала. Література та культура Полісся. Вип. 77. Серія «Філологічні науки», № 3 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2014. С. 151 – 156.
5. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові. Функціонально-ономасіологічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец.10.02.01 «Українська мова». Київ: 1998. 34 с.
6. Бондар О. І., Карпенко Ю. О., Микитин-Дружинець М. Л. Сучасна українська мова. Київ: Академія, 2006. 368 с.
7. Бондарко А. В. Вид и время русского глагола. Значение и употребление: пособ. для студ. Ленинград: Просвещение, 1971. 239 с.
8. Бондарко А. В. Об относительном и абсолютном употреблении времён в русском языке (в связи с вопросом о «темпоральности»). Вопросыязыкознания. 1965. № 6. С. 24 – 36.
9. Бондарко А. В., Буланин Л. Л. Русский глагол / под ред. Ю. С. Маслова. Москва: Просвещение, Ленинград. отд-е: 1967. 193 с.
10. Винникова-Закутняя Т. С. Транспозиция и трансонимизация в русском языке – начала XXI века в речевой деятельности и лингвистических исследованиях: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Донецк: 2018. 23 с.

11. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове): учебн. пособ. 2-е изд. Москва: Высш. шк., 1972. 614 с.
12. Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції. Актуальні проблеми граматики: зб. наук. праць; ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред.) та ін. Кіровоград: Кіровогр. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка, 1997. С. 57 – 60.
13. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ: Наук. думка, 1988. 255 с.
14. Вихованець І. Р. Різновиди транспозиції. Актуальні проблеми граматики: зб. наук. пр. / Ред. кол.: Василь Ожоган (відп. ред.) та ін. Кіровоград: Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка, 1997. С. 57 – 60.
15. Вихованець І., Городенська К. Теоретична морфологія української мови. Київ: Пульсари, 2004. 400 с.
16. Власенко В. В. Сучасна українська літературна мова: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Житомир: ЖДУ ім. Івана Франка. 2004. 507 с.
17. Воробець О. Д. Функціональна транспозиція поширювачів семантичної моделі речення: наукові праці: науково-методичний журнал. Вип. 266. Т. 278. Філологія. Мовознавство. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2016. С. 22 – 25.
18. Городенська К. Г. Онтологічні параметри граматичних категорій способу та часу. Мовознавство. 1997. № 1. С. 39 – 42.
19. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник. Київ: ВЦ “Академія”, 2004. 336 с.
20. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія [автори: І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Загнітко, С. О. Соколова; за ред. К. Г. Городенської]. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
21. Гуйванюк Н. І. Функціональна транспозиція в синтаксисі. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://litmisto.org.ua/?p=224>.

22. Дудко І. В. Дієслівні морфологічні категорії та форми як засоби репрезентації в мові концептуального змісту [Електронний ресурс]. 2011. Режим доступу до ресурсу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/15951/1/Dudko.pdf>.

23. Дудко І. В. Функціональна транспозиція часових форм дієслова у поезії Тараса Шевченка. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10: Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 10. С. 39 – 45.

24. Єрмоленко С. Я. Про деякі структурно-функціональні характеристики темпоральних мікрополів. Мовознавство. № 4. 2003. С. 38 – 47.

25. Загнітко А. П. Теоретична граMATика української мови. Морфологія. Донецьк: ДонДУ, 1996. 435 с.

26. Задорожна О. М. Концепт „час” в українській поетичній мові: автореф. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ: 2008. 20 с.

27. Калинин И. А. Морфология глагола. Горький: Горьковское книжное издательство, 1957. 119 с.

28. Карцевский С. О. Об асимметрическом дуализме лингвистического знака. История языкознания XIX – XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. 2. Москва: 1965. С. 85 – 90.

29. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва: Изд-во иностр. лит., 1962. 456 с.

30. Леонова М. В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ: Вища шк., 1983. 264 с.

31. Логический анализ языка: Язык и время / Отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко. Москва: Изд-во «Индрик», 1997. 352 с.

32. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пособие. Минск: ТетраСистемс, 2005. 256 с.

33. Меркулова М. Г. Морфологическая транспозиция в современном русском языке: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Москва: 1997. 17 с.
34. Модальна транспозиція дієслівних форм дійсного способу / Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. Вип.6. Донецьк: ДонДУ, 2000. С. 103 – 111.
35. Мойсеев А. И. О грамматической категории. Вестник Ленинградского университета. № 2. Серия истории языка и литературы. Вып. 1. 1956. С. 115 – 130.
36. Наконечна Л. Б. Значення теперішнього часу засобами минулого у структурі поліпредикативного комплексу в сучасній українській мові. Записки з українського мовознавства: зб. наук. праць. Одеса: Астропринт, 2006. Вип. 16. С. 117 – 126.
37. Наконечна Л. Б. Показники транспозиції часових форм дієслова у поліпредикативній конструкції. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: зб. наук. праць. Рівне: 2005. Вип. XIII. С. 115 – 118.
38. Наконечна Л. Б. Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови: автореф. ... канд. филол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ: 2008. 20 с.
39. Наконечна Л. Б. Функціонування грамем майбутнього часу доконаного виду в плані теперішнього неактуального в поліпредикативних структурах. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць. Харків: ХНПУ, 2006. Вип. 19. С. 82 – 88.
40. Наконечна Л. Б. Функціонування дієслів теперішнього часу в значенні минулого у структурі поліпредикативного комплексу в сучасній українській мові. Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства: зб. наук. праць. Ужгород: 2005. Вип. 8. С. 415 – 421.
41. Ожоган В. М. Транспозиційні процеси у складі прономінативних слів. Граматика слова і граматики мови: зб. наук. праць, присвячений ювілею

проф. І. Р. Вихованця / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. Донецьк: ДонНУ, 2005. С. 97 – 114.

42. Пасічник І. А. Проблема транспозиції в лінгвістичній літературі. [Електронний ресурс]. 2006. С. 64 – 66. Режим доступу до ресурсу: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/21421/25-Pasichnik.pdf?sequence=1>.

43. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Донецьк: 2001. 19 с.

44. Піддубська І. В. Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм: дис. ... канд. філол. наук. Донецьк: 2000. 185 с.

45. Піддубська І. В. Основні принципи транспозиції граматичних форм. Лінгвістичні студії: зб. наук. праць. 2009. С. 92 – 97. [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://litmisto.org.ua/?p=8664>.

46. Піддубська І. В. Функціональна периферія дієслівних форм минулого часу. Лінгвістичні студії: зб. наук. Праць. Донецьк: ДонНУ, 2009. Вип. 19. С. 38 – 43.

47. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української мови: підруч. для студ. гуманіт. спец. вищ. закл. освіти. 3-тє вид., перероб. і доповн. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2000. 246 с.

48. Романюк С. Роль темпоральних актуалізаторів у реалізації семантики теперішнього часу. Філологічні науки. Вип. 2. 2009. С. 95 – 99. Режим доступу до ресурсу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fil_Nauk_2009_2_18.

49. Симонова К. С. Транспозиція грамем часу і способу в структурі українського дієслова. Мова: класичне – модерне – постмодерне : зб. наук. статей. Вип. 1. С. 185 – 193.

50. Степанов Ю. С. Имена. Предикаты. Предложения. Москва: Наука, 1981. 360 с.

51. Сучасна українська мова: Підручник /О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін. / за ред. О. Д. Пономарева. 2-е вид., перероб. Київ: Либідь, 2001. 400 с.
52. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса / Пер. с фр. М. М. Богуславского и др. Москва: Прогресс, 1988. 656 с.
53. Тимофеев К. А. О транспозиции временных форм глагола в русском языке. История языка. Новосибирск: 1999. С. 2 – 7.
54. Українська мова: Енциклопедія / редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. [2-ге вид., випр. і доповн.]. Київ: Вид-во «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
55. Функціональна периферія дієслівних форм теперішнього часу / Лінгвістичні студії: Вип. 4. Зб. наук. праць. Донецьк: ДонДУ, 1998. С.102 – 110.
56. Функціонально-семантичні вияви граматичних форм майбутнього часу (на матеріалі художнього стилю). Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць: зб. наук. праць. Київ: ІЗМН, 1997. С.76 – 88.
57. Халіман О. В. Граматична іграма в аспекті аксіологічної прагмалінгвістики (на прикладі граматичного значення минулого часу). Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету ім. П. Тичини: зб. наук. праць /відп. ред. Г. І. Мартинова. Умань: ВПЦ «Візаві», 2012. Вип. 3. С. 132 – 139.
58. Халіман О. В. Граматичне значення майбутнього часу як засіб вираження оцінки в сучасній українській мові. Лінгвістичні дослідження: зб. наук. праць ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Харків: 2017. Вип. 46. С. 86 – 91.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуцало Є. П. Твори: в 5 томах. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1997. Т. 1 – 455 с., т. 2 – 462 с., т. 3 – 462 с.
2. Гуцало Євген. Вибрані твори: у 2-х томах. Київ: Рад. письменник, 1987. Т. 1 – 571 с., т. 2 – 527 с.
3. Дашвар Люко. РАЙ.центр. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2012. 272 с.
4. Дереш Любко. Намір! Київ: ПП Дуліби, 2006. 296 с.
5. Жадан С. В. Депеш Мод. Харків: Фоліо, 2009. 229 с.
6. Любов така : Чупа О., Даниленко В., Рижко О. та ін. Київ: Академія, 2017. 224 с.